

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	1
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ	
■ ગરીબી: સ્વરૂપ, ગણતરી અને બદલાતા અભિગમો	2
મંતવ્ય	
■ વિકાસ, ન્યાય અને બંધારણ	12
આપના માટે	
■ જમીન સંપાદન અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપન ખરડો	14
સાંપ્રત પ્રવાહ	19
સંદર્ભ સાહિત્ય	22
અમારા વિશે	25

સંપાદક ટીમ

- દીપા સોનપાલ • હેમન્તકુમાર શાહ
- બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ/મની ઓર્ડર 'UNNATI - Organisation for Development Education', અમદાવાદના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

ગરીબોની ગણતરી ગરીબી નિવારણ માટે પ્રેરક બનવી જોઈએ

ભારતમાં ગરીબોની ગણતરી નવેસરથી કરવાની શરૂઆત થઈ છે. આ ગણતરી કરવા માટેનો અભિગમ ૨૧મી સદીના આરંભે બદલાયો. અગાઉ આવક અને ખર્ચના અભિગમને આધારે ગરીબીની રેખા નક્કી કરવામાં આવતી હતી. તેમાં મુખ્યત્વે કેલરીની શારીરિક જરૂરિયાત અને તે માટે અનિવાર્યપણે કરવું પડતું નાણાકીય ખર્ચ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતાં હતાં. તેમાં પાયાની પાંચ જરૂરિયાતોમાંથી માત્ર અગ્રની જ જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી હતી. આથી આવક અને ખર્ચના અભિગમને સ્થાને વંચિતતાનો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો કે જેમાં અન્ય પાયાની જરૂરિયાતોને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવી.

માનવ વિકાસની ગણતરી અને તેના ખ્યાલો ૨૦મી સદીના અંતિમ દાયકા દરમ્યાન વિકસ્યા તેને પરિણામે વંચિતતાનો અભિગમ વધારે લોકપ્રિય બન્યો. આર્થિક વિકાસ છેવટે તો મનુષ્ય માટે છે અને વિકાસની કોઈ પણ પ્રક્રિયામાં મનુષ્ય કેન્દ્રમાં હોવો જોઈએ એ બાબત વંચિતતાના અભિગમમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે. માનવ વિકાસનો જે ખ્યાલ યુએનડીપી દ્વારા ૧૯૯૦ના તેના પ્રથમ માનવ વિકાસ અહેવાલમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો તે ખ્યાલમાં પણ પછી અનેક સુધારા-વધારા થતા ગયા. એનું કારણ માનવ વિકાસના સૈદ્ધાંતિક ખ્યાલમાં આવેલું પરિવર્તન છે. ૨૦૧૦નો માનવ વિકાસ અહેવાલ માનવ વિકાસ આંકની સાથે સાથે અસમાનતાના આંકના ખ્યાલને પણ વધુ સચોટ રીતે રજૂ કરે છે. તેમાં જ બહુ-આયામી ગરીબી આંકનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાં ગરીબોની હાલ જે ગણતરી થઈ રહી છે તેમાં વંચિતતાનો અભિગમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે ખરો, તેમાં ૨૦૦૪-૦૫ની ગણતરી વખતે સ્વીકારાયેલા અભિગમમાં ફેરફાર પણ કરવામાં આવ્યો છે પણ બહુ-આયામી ગરીબીના ખ્યાલ અને તેની ગણતરીથી વંચિતતાનો અભિગમ ખાસ્સો દૂર છે. તેવા સમયે ગરીબોની ગણતરી કેટલી વાસ્તવિક સ્થિતિ રજૂ કરે છે તે પાયાનો સવાલ બને છે. ભારતમાં આર્થિક વિકાસનો દર ૧૯૫૦થી ૧૯૮૦ના દાયકાઓ કરતાં ૨૦૦૦થી ૨૦૧૦ દરમ્યાન બમણા કરતાં પણ વધારે વધ્યો છે. પરંતુ ગરીબોની સંખ્યા અને ગરીબોના ટકાવારી પ્રમાણમાં કોઈ નોંધપાત્ર સુધારો થયેલો દેખાતો નથી, ત્યારે નિરપેક્ષ અને સાપેક્ષ ગરીબીને ધ્યાનમાં લઈને ગરીબોની ગણતરી માટેનો નવતર અભિગમ ગરીબોની સાચી સ્થિતિને વ્યક્ત કરે એ વધારે અગત્યનું છે. તેનું કારણ એ છે કે ગરીબી વિશેની સાચી માહિતી સરકારને ગરીબી નિવારણ માટે યોગ્ય નીતિ અને યોજનાઓ કે કાર્યક્રમો ઘડવા તરફ દોરી લઈ જઈ શકે. ગરીબોની ગણતરીનો હેતુ માત્ર ગણતરીનો ન રહેવો જોઈએ પણ ગરીબી નિવારણ માટેના સરકારના પ્રયાસોને તમામ રીતે સઘન બનાવવા માટે પ્રેરક બનવો જોઈએ. ગરીબોને વંચિતો કે પીડિતો કે સીમાંતો કહેવા માત્રથી લેબલ બદલાય છે પણ તેમની સ્થિતિમાં કોઈ ફેર પડતો નથી.

ગરીબી: સ્વરૂપ, ગણતરી અને બદલાતા અભિગમો

ભારતમાં ગરીબોની ગણતરી કરવા માટેની ક્વાયત ભારત સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવી છે. તે માટે જે અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે તેની વિગતો આ લેખમાં આપવામાં આવી છે. **શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ** દ્વારા લખાયેલા આ લેખમાં ગરીબીના નવા માપદંડ, ભારતની ગરીબીના નવા માપદંડની દૃષ્ટિએ સ્થિતિ તથા ગરીબીના માળખાગત સ્વરૂપના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને માનવ વિકાસ તથા ગરીબી વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તાવના

બીજા વિશ્વ યુદ્ધ બાદ દુનિયાભરમાં સ્વતંત્ર થયેલા એશિયા, આફ્રિકા અને દક્ષિણ અમેરિકાના દેશોમાં વિકાસનો મંત્ર ખૂબ જ ગૂંજ્યો. દેશમાં ઉત્પાદનમાં વધારો અને માથાદીઠ આવકમાં વધારો એ વિકાસનો મુખ્ય માપદંડ ગણાવા માંડ્યો અને આજે પણ એમ સમજવામાં આવે છે કે આ માપદંડ વિકાસને માપવા માટે અને ગરીબીના અસ્તિત્વને માપવા માટે પણ ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિ દર ૧૯૫૦ અને ૧૯૬૦ના દાયકાઓ દરમિયાન આ દેશોમાં ઘણો જ નીચો રહ્યો. ભારત જેવા દેશમાં ૧૯૫૦થી ૧૯૮૦ દરમિયાન જીડીપી (ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ - કુલ ઘરેલૂ ઉત્પાદન)નો વૃદ્ધિ દર ૩.૫ ટકા જેટલો રહ્યો હતો. જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. રાજકૃષ્ણ દ્વારા આટલા નીચા વૃદ્ધિ દરને 'હિંદુ વૃદ્ધિ દર' તરીકે ઓળખાવાયો હતો અને દેશ આ નીચા વૃદ્ધિ દરમાંથી બહાર નીકળતો જ નથી એમ ટોણો મારવામાં આવ્યો હતો.

૧૯૮૦થી ૨૦૦૦ના સમયગાળા દરમિયાન ભારતનો જીડીપીનો વૃદ્ધિ દર લગભગ ૫.૫ ટકા જેટલો રહ્યો અને ૨૦૦૦થી ૨૦૧૦ના સમયગાળા દરમિયાન તે લગભગ ૭.૨ ટકા જેટલો રહ્યો. ૧૧મી પંચવર્ષીય યોજનાના ૨૦૦૭-૧૨ના ગાળા દરમિયાન જીડીપીનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર ૮ ટકાનો અંદાજવામાં આવ્યો છે અને ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનાનો મુસદ્દો અત્યારે તૈયાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે તેમાં જીડીપીનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર ૮ ટકા જેટલો અંદાજવામાં આવશે એવી ધારણા છે.

આટલા ઊંચા વૃદ્ધિ દરને સિદ્ધ કરવા છતાં પણ ભારતની ગરીબીમાં

અપેક્ષિત ઘટાડો નોંધાયો નથી એ બાબત સૌને ખૂંચે તેમ છે. ૧૯૪૭માં ભારતની જેટલી વસ્તી હતી તેના કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં અત્યારે ગરીબો છે એમ કહેવામાં આવે છે. આ હકીકત ગરીબી વિશેના બદલાતા ખ્યાલોને સમજવાની ફરજ પાડે છે.

ગરીબીના નિવારણમાં સૌથી અગત્યનો મુદ્દો ગરીબોની અસહાયતા ઘટાડવાનો છે. જેટલા પ્રમાણમાં અસહાયતા ઘટે તેટલા પ્રમાણમાં ગરીબી ઘટે. ભારતમાં બાળકો, મહિલાઓ, ખેતમજૂરો, ઔદ્યોગિક મજૂરો, અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરો, સ્વરોજગારી મેળવનારા લોકો, નાના અને સીમાંત ખેડૂતો, ભૂમિહીન મજૂરો, આકસ્મિક મજૂરો, કારીગરો, સફાઈ કામદારો વગેરે ગરીબો છે. જો જ્ઞાતિગત માળખું ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય પછાત વર્ગના લોકો ગરીબો છે.

ગરીબી ગણવા માટે માત્ર આવક અને ખર્ચના અભિગમને નહિ પણ વંચિતતાના અભિગમને આધારે ગણતરી કરવાની શરૂઆત ૨૧મી સદીના આરંભે ૧૦મી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન કરવામાં આવી. ૨૦૦૨-૦૩ દરમિયાન વંચિતતાના અભિગમને આધારે ગરીબ પરિવારની વંચિતતા માપવા ૧૩ માપદંડોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તેની વિગતો કોઠા નં.૧માં આપવામાં આવી છે.

વંચિતતાના આ અભિગમને હવે નવું સ્વરૂપ આપવામાં આવી રહ્યું છે. ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા પરિવારોની સંખ્યા જાણવા માટે આ વર્ષે નવેસરથી ગણતરી કરવામાં આવી રહી છે. ભારત સરકારના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય, અન્ય મંત્રાલયો અને રાજ્ય સરકારોના ગરીબી નિવારણના અને રોજગાર સર્જનના તથા વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમો હેઠળ સહાય પૂરી પાડવા માટે ગરીબોની ઓળખ કરવા આ ગણતરી ખૂબ જ ઉપયોગી થાય છે.

સામાન્ય રીતે આ ગણતરી બીપીએલ સેન્સસ તરીકે ઓળખાય છે. ૨૦૦૨-૦૩માં આવી જે ગણતરી કરવામાં આવી હતી તેની ઘણી ગંભીર મર્યાદાઓ હતી. તેથી ભારત સરકારે ડો. એન. સી. સક્સેનાના અધ્યક્ષ પદે જે નિષ્ણાત જૂથની રચના કરી તેણે ઓગસ્ટ ૨૦૦૮માં કરેલી ભલામણોને આધારે ગરીબોની આ ગણતરી કરવામાં આવી રહી છે. આ ગણતરી શરૂ કરતાં અગાઉ પ્રાયોગિક ધોરણે જે માપદંડો

સૂચવવામાં આવ્યા તે માપદંડોનો ઉપયોગ કરીને પ્રાયોગિક ધોરણે ગણતરી કરવામાં આવી હતી. આ પ્રાયોગિક ગણતરીનાં પરિણામોને આધારે અત્યારે સર્વે કરવામાં આવી રહ્યો છે. આ અંગે જે નવા માપદંડો ઊભા થયા છે તેની વિગતો કોઠા નં. ૨માં આપવામાં આવી છે. આ ગણતરીને સામાજિક-આર્થિક સર્વે એવું નામ ભારત સરકારના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં દરેક પરિવારની અને દરેક ગામની વિગતો મેળવવામાં આવે છે.

ગરીબોની ગણતરી-૨૦૧૧

ભારત સરકારના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા ભારતમાં ગરીબોની ગણતરીનું કાર્ય જુન-૨૦૧૧થી ડિસેમ્બર-૨૦૧૧ દરમિયાન થઈ રહ્યું છે.

ગરીબોની ગણતરી માટે પરિવાર પાસેથી મેળવવામાં આવતી માહિતી: આ કાર્ય માટે દરેક પરિવાર પાસેથી જે માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવી રહી છે તેમાં નીચે મુજબની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે:

- (૧) **શિક્ષણ:** શિક્ષણ વિશે જે માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે તેમાં પરિવારની દરેક વ્યક્તિએ સૌથી વધુ શિક્ષણ કેટલું મેળવ્યું છે અને તેની પાસે તે અંગેનું પ્રમાણ પત્ર છે કે નહિ તેની વિગત મેળવવામાં આવે છે.
- (૨) **ગામની બહાર રહેતી વ્યક્તિઓ:** પરિવારની કેટલી વ્યક્તિઓ ગામની બહાર રહે છે તે અંગેની વિગત પણ મેળવવામાં આવે છે. તેમાં કેટલા મહિનાઓથી તે ગામની બહાર રહે છે અને ગામની બહાર જવા પાછળનું કારણ શું છે તેની માહિતી મેળવવામાં આવે છે. ઉપરાંત, છેલ્લા એક વર્ષ દરમિયાન તેણે કોઈ નાણાકીય મદદ પરિવારને મોકલી કે કેમ અથવા તેણે પરિવાર પાસેથી કોઈ નાણાકીય મદદ પ્રાપ્ત કરી કે કેમ તેની માહિતી મેળવાય છે.
- (૩) **વિકલાંગતા અને કાયમી બીમારી:** પરિવારની કોઈ વ્યક્તિ વિકલાંગ છે કે કેમ અને તેની પાસે વિકલાંગતાનું પ્રમાણ પત્ર છે કે કેમ તથા કેન્સર, એઈડ્સ, ટીબી, રક્તપિત્ત, સિલિકોસિસ અને તેમના જેવા બીજા કોઈ રોગથી વ્યક્તિ પિડાય છે કે કેમ તેની માહિતી મેળવવામાં આવી રહી છે.
- (૪) **આવક:** સમગ્ર પરિવાર કયા સ્ત્રોતમાંથી આવક પ્રાપ્ત કરે છે તેની વિગત મેળવવામાં આવે છે. છેલ્લા એક વર્ષ દરમિયાનની આવક અને તેનો મુખ્ય સ્ત્રોત કયો છે તે વિગત મેળવાઈ રહી છે.
- (૫) **રોજગારી:** પરિવારનો કોઈ પણ સભ્ય છેલ્લા એક વર્ષ દરમિયાન પગારદાર નોકરી ધરાવે છે કે કેમ તેની વિગત મેળવવામાં આવે છે. ઉપરાંત, દરેક વ્યક્તિના કામનો પ્રકાર, માસિક

કોઠા નં.૧:

૨૦૦૨-૦૩માં ગરીબોની ગણતરી માટે ધ્યાનમાં લેવાયેલા વંચિતતાના માપદંડ

ભારતમાં છેલ્લે ૨૦૦૨-૦૩માં ગરીબોની રેખા નીચે જીવતા પરિવારોની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. ભારત સરકારના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૨માં આ ગણતરી માટે જે માર્ગરેખાઓ બહાર પડાઈ હતી તેમાં ગરીબોની ગણતરી માટે નીચે મુજબના માપદંડો સૂચવવામાં આવ્યા હતા:

૧. જમીન ધારણનું કદ.
૨. ઘરનો પ્રકાર.
૩. કપડાંની સરેરાશ પ્રાપ્યતા.
૪. અન્ન સલામતી.
૫. સફાઈ.
૬. વપરાશી વસ્તુઓની માલિકી
૭. સૌથી વધુ સાક્ષર પુખ્ત વ્યક્તિનો સાક્ષરતાનો દરજ્જો.
૮. કુટુંબનો શ્રમ સંબંધી દરજ્જો.
૯. જીવનનિર્વાહનાં સાધનો.
૧૦. બાળકોની સ્થિતિ.
૧૧. દેવાનો પ્રકાર.
૧૨. કુટુંબમાંથી સ્થળાંતરનું કારણ.
૧૩. સહાય માટે પ્રાથમિકતા.

દરેક માપદંડમાં ૦, ૧, ૨, ૩, ૪ એમ પાંચ વિગતો આપવામાં આવી હતી. એ આંક દરેક વિગતનો સ્કોર હતો. એટલે કે દરેક પરિવાર શૂન્યથી પર વચ્ચે કોઈક સ્કોર ધરાવે. પછી આયોજન પંચે ૧૬ કે તેથી ઓછો સ્કોર ધરાવનાર ગરીબ છે એમ ઠરાવ્યું હતું.

આવક, પગારની ચુકવણીની પદ્ધતિ, સરકારી નોકરી કે ખાનગી નોકરી અને તેનો પ્રકાર વગેરે વિગતો મેળવવામાં આવે છે.

- (૬) **બિન-કૃષિ સાહસ કે સેવા:** પરિવારની કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ બિન-કૃષિ સાહસ કે સેવાના માલિક છે કે કેમ તે પૂછવામાં આવે છે. આવા સાહસ કે સેવાનું સ્વરૂપ, તેમાંથી થતી ચોખ્ખી માસિક આવક, તેમાં કામદારો રાખવામાં આવે છે કે કેમ, સરકારમાં તેની નોંધણી કરાયેલી છે કે કેમ, તે સરકારી કે ખાનગી કોન્ટ્રેક્ટર છે કે કેમ અને જો સરકારી કોન્ટ્રેક્ટર હોય તો તે કેવા પ્રકારના છે તેની વિગતો મેળવવામાં આવી રહી છે.
- (૭) **કરવેરા:** પરિવારની કોઈ પણ વ્યક્તિ આવક વેરો, વ્યવસાય વેરો કે સેવા વેરો ચૂકવે છે કે કેમ તેની માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

- (૮) **વ્યક્તિનો દરજ્જો:** પરિવારની કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વરોજગાર ધરાવનાર વ્યવસાયી, સ્વસહાય જૂથની સભ્ય, છૂટા કરાયેલા વેઠ મજૂર કે સહાયક મજૂર છે કે નહિ તે માહિતી મેળવવામાં આવે છે.
- (૯) **જાહેર કાર્યક્રમોમાં સહભાગિતા:** પરિવાર પાસે રેશન કાર્ડ છે કે કેમ અને છે તો કેવા પ્રકારનું છે તેની માહિતી મેળવવાય છે. ઉપરાંત, ૨૦૦૬-૦૭થી ૨૦૦૮-૧૦ સુધી પરિવારની કોઈ વ્યક્તિએ નરેગા હેઠળ કામ કર્યું કે કેમ અને કર્યું તો કેટલા દિવસ તેની માહિતી પણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. ત્રણથી છ વર્ષની વયનાં બાળકો આંગણવાડીમાં જાય છે કે નહિ, પરિવારના કોઈ સભ્યને પેન્શન મળે છે કે કેમ અને જો મળતું હોય તો તેનો પ્રકાર અને તેની માસિક રકમની વિગત મેળવવામાં આવે છે.

- (૧૦) **જમીનની માલિકી:** કેટલા ટુકડામાં જમીન છે, જમીન માલિકીની છે કે નહિ, જમીનનો કબજો હોય પણ માલિકી છે કે નહિ, જમીન પિયત છે કે બિનપિયત, જમીન ખેતીની છે કે બિન-ખેતી અને બગીચા ખેતીની જમીન છે કે કેમ તેની વિગત મેળવવાય છે. આ માપદંડમાં ઘર સિવાયની જમીનનો સમાવેશ થાય છે.
- (૧૧) **ઘર:** ઘરમાં કેટલા ઓરડા છે અને ઘર કાચું, અર્ધકાચું કે પાકું છે તેની વિગતો મેળવવાય છે. ઉપરાંત, તેમાં વીજળી અને નળ દ્વારા પાણીની વ્યવસ્થા છે કે કેમ અને ઘર તમારી માલિકીનું છે કે કેમ વગેરે જેવી વિગતો પણ મેળવવાય છે.
- (૧૨) **પશુઓની માલિકી:** પરિવાર પાસે ગાય, ભેંસ, બળદ, ઊંટ, ઘોડા, ગધેડા, ડુક્કર, બકરી, ઘેટાં, ગધેડા, મરઘી વગેરેની

કોઠા નં.૨:

બીપીએલની ગણતરી - ૨૦૧૧: નવા માપદંડ

ભારત સરકારના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલયે ઓગસ્ટ-૨૦૦૮માં ગરીબોની ઓળખ માટેની પદ્ધતિ સૂચવવા ડો. એન. સી. સક્સેનાના અધ્યક્ષપદે એક નિષ્ણાત જૂથની રચના કરી. તેણે ઓગસ્ટ-૨૦૦૮માં તેનો અહેવાલ સુપરત કર્યો. તેમાં ત્રણ બાબતો સૂચવવામાં આવી:

(૧) કોને બીપીએલ ન ગણાવા?

- જેમની પાસે દ્વિ ચક્રી, ત્રિ ચક્રી કે ચતુર્ચક્રી વાહન હોય કે માછીમારી માટે યાંત્રિક બોટ હોય.
- જેમની પાસે ટ્રેક્ટર, હાર્વેસ્ટર વગેરે જેવાં ખેતીનાં સાધનો હોય.
- જેમની પાસે રૂ. ૫૦,૦૦૦ કે તેથી વધુ ધિરાણની મર્યાદાવાળું કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ હોય.
- જે પરિવારની એક પણ વ્યક્તિ કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકાર કે સરકારી સાહસ કે સરકારની સહાયથી ચાલતી સ્વાયત્ત સંસ્થા કે સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાની કર્મચારી હોય.
- જેનું બિન-ખેતીગત સાહસ સરકારમાં નોંધાયેલું હોય.
- જે પરિવારની કોઈ પણ વ્યક્તિ મહિને રૂ. ૧૦,૦૦૦થી વધુ રકમ કમાતી હોય.
- જે પરિવાર પાસે ત્રણ કે તેથી વધુ ઓરડાનું ઘર હોય અને તે બધાની પાકી ભીંત અને પાકું છાપરું હોય.
- જે પરિવાર પાસે રેફ્રિજરેટર અને લેન્ડલાઈન ફોન હોય.
- જે પરિવાર પાસે અઢી એકરથી વધારે પિયત જમીન હોય અને ડીઝલ એન્જિન કે વીજળીથી ચાલતો બોરવેલ કે ટ્યુબવેલ હોય.
- પાંચ એકર કે તેથી વધુ પિયત જમીન હોય અને બે કે તેથી વધુ પાક લેવાતા હોય.

- જે પરિવાર પાસે ૭.૫ એકર કે તેથી વધુ જમીન હોય અને ડીઝલ એન્જિન કે વીજળીથી ચાલતો બોરવેલ કે ટ્યુબવેલ હોય.

(૨) બીપીએલમાં સમાવેશ માટે કોને પ્રાથમિકતા આપવી?

- આશ્રય વિનાના પરિવારો.
- નિરાધારો કે સહાય પર જીવનારા પરિવારો.
- માથે મેલું ઉપાડનારા.
- આદિમ જાતિ જૂથો.
- કાનૂની રીતે છૂટા કરાયેલા વેઠ મજૂરો.

(૩) વંચિતતાના માપદંડો અનુસાર અન્ય પરિવારોનો સમાવેશ

- જે પરિવાર પાસે કાચી ભીંતો અને કાચા છાપરાવાળું એક જ ઓરડાનું ઘર હોય.
- જે પરિવારમાં ૧૬થી ૫૯ની વય ધરાવનારી કોઈ વ્યક્તિ ના હોય.
- જે પરિવાર મહિલાના વડપણ હેઠળનો હોય અને જેમાં ૧૬થી ૫૯ની વયના કોઈ પુરુષ ના હોય.
- જે પરિવારમાં વિકલાંગ વ્યક્તિ હોય અને પુખ્ત વયની સામાન્ય વ્યક્તિ ના હોય.
- અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના પરિવારો.
- જે પરિવારમાં ૨૫ વર્ષથી વધુ વયની કોઈ સાક્ષર વ્યક્તિ ના હોય.
- ભૂમિહીન પરિવાર કે જે પોતાની મોટા ભાગની આવક શારીરિક આકસ્મિક મજૂરીમાંથી મેળવતો હોય.

- કેટલી માલિકી છે અને કેટલા પશુઓનો વ્યાપારી ધોરણે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેની વિગતો મેળવવામાં આવે છે.
- (૧૩) અન્ય અસ્કામતો: વાહન, બોરવેલ, ટ્રેક્ટર, સીવવાનું મશિન, રાંધણ ગેસ, કોમ્પ્યુટર, મોબાઈલ ફોન, ફીમ, એ.સી., રેડિયો, ટીવી, પંખો, ડીઝલ એન્જિન, લેપટોપ, મિક્સર, બાયોગેસ, જનરેટર વગેરે જેવી ૩૯ વસ્તુઓ પરિવાર પાસે છે કે કેમ, તે પરિવારની માલિકીની છે કે કેમ, તેને માટે સરકાર તરફથી કોઈ લાભ મળ્યો છે કે કેમ અને તેનો વ્યાપારી ધોરણે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે કે કેમ તેની વિગતો મેળવવામાં આવે છે.
- (૧૪) નાણાકીય અસ્કામતો: પરિવારના સભ્યો પાસે જીવન વીમા પોલિસી, કિસાન કેડિટ કાર્ડ, બેંક ખાતા જેવી બચત અને બચતની રકમ વગેરેની વિગત મેળવવામાં આવે છે. ઉપરાંત, પરિવારે કોઈ સંસ્થાગત કે બિન-સંસ્થાગત લોન લીધી છે કે

કેમ અને જો લીધી હોય તો વ્યાજ સહિત કેટલી રકમ બાકી છે તેની વિગત મેળવવામાં આવે છે.

- ગરીબીની ગણતરી માટે મેળવવામાં આવતી ગામની માહિતી:**
આ કાર્ય માટે એક અલગ પત્રકમાં દરેક ગામની જે માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવી રહી છે તેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે:
- (૧) **ગામ વિશેની પાયાની માહિતી:** તેમાં નિરાધાર પરિવારો, જમીનવિહોણા પરિવારો, વિકલાંગ વ્યક્તિ ધરાવતા પરિવારો, ખેડાણલાયક જમીન, પિયત જમીન, સામુદાયિક જમીન, ગટરની વ્યવસ્થા, પીવાના પાણીનો સ્ત્રોત, મહત્વના પાક વગેરેની માહિતી મેળવવામાં આવે છે. ઉપરાંત, ગામનું વીજળીકરણ થયું છે કે નહિ અને વીજળીનો નિયમિત પુરવઠો પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ તેની વિગત મેળવવાય છે. ઉપરાંત, ગામની ગટર વ્યવસ્થા, છેલ્લા વર્ષ દરમિયાન પાકની લણણી સમયે સ્ત્રી અને

કોઠા નં.૩: બહુ-આયામી ગરીબી આંકની દૃષ્ટિએ ભારત

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (યુનાઈટેડ નેશન્સ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ - યુએનડીપી) દ્વારા બહાર પડાયેલા માનવ વિકાસ અહેવાલ-૨૦૧૦ અનુસાર બહુ-આયામી ગરીબી આંક (મલ્ટીડાયમેન્શનલ પોવર્ટી ઈન્ડેક્સ - એમપીઆઈ) ગરીબીનું ખરું માપ આપે છે. આ આંક શૂન્યથી એકની વચ્ચે દર્શાવાય છે. જેમ આંક વધારે તેમ ગરીબી વધારે. દુનિયામાં ભારતનો ક્રમ આ આંકથી દૃષ્ટિએ ૧૧૯મો છે. આ આંકમાં નીચેની ત્રણ બાબતોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે:

(૧) શિક્ષણ

- પાંચ વર્ષનું શાળેય શિક્ષણ કોઈએ પૂરું ન કર્યું હોય તે પરિવાર.
- કમ-સે-કમ શાળાએ જવાની ઉંમર ધરાવનારું બાળક શાળામાં નોંધાયેલું ન હોય તે પરિવાર

(૨) આરોગ્ય

- કમ-સે-કમ એક સભ્ય અપોષણથી પીડાતો હોય તે પરિવાર.
- અપોષણને લીધે એક કે તેથી વધુ બાળકો જેમાં મૃત્યુ પામ્યાં હોય તે પરિવાર.

(૩) જીવન ધોરણ

- વીજળી ન હોય.
- પીવાનું ચોખ્ખું પાણી ન મળતું હોય.
- પર્યાપ્ત સફાઈની વ્યવસ્થા ન હોય.

- ઘરમાં ફરસ માટીની હોય.
- લાકડું, કોલસો કે છાણનો ઉપયોગ બળતણ તરીકે થતો હોય.
- જેની પાસે કાર નથી પણ સાયકલ, મોટરસાયકલ, રેડિયો, ફ્રિજ, ફોન કે ટીવીમાંથી કોઈ એક વસ્તુ હોય.

ઉપરોક્ત અહેવાલની દૃષ્ટિએ ભારતની સ્થિતિ (૨૦૦૦-૦૮) નીચે મુજબ છે:

(૧) બહુ-આયામી ગરીબી આંક	૦.૨૯૬
(૨) બહુ-આયામી ગરીબીનું જોખમ ધરાવતી વસ્તી (ટકામાં)	૧૬.૧
(૩) શિક્ષણમાં કોઈ એક પાસામાં ભારે વંચિતતા ધરાવતી વ્યક્તિ (ટકામાં)	૩૭.૫
(૪) આરોગ્યમાં કોઈ એક પાસામાં ભારે વંચિતતા ધરાવતી વસ્તી (ટકામાં)	૫૬.૫
(૫) જીવનધોરણમાં કોઈ એક પાસામાં ભારે વંચિતતા ધરાવતી વસ્તી (ટકામાં)	૫૮.૫
(૬) રોજના ૧.૨૫ ડોલરથી ઓછી આવક ધરાવતી વસ્તી (ટકામાં)	૪૧.૬
(૭) બહુ-આયામી ગરીબી ધરાવનારી વસ્તી (ટકામાં)	૫૫.૪

સ્ત્રોત:

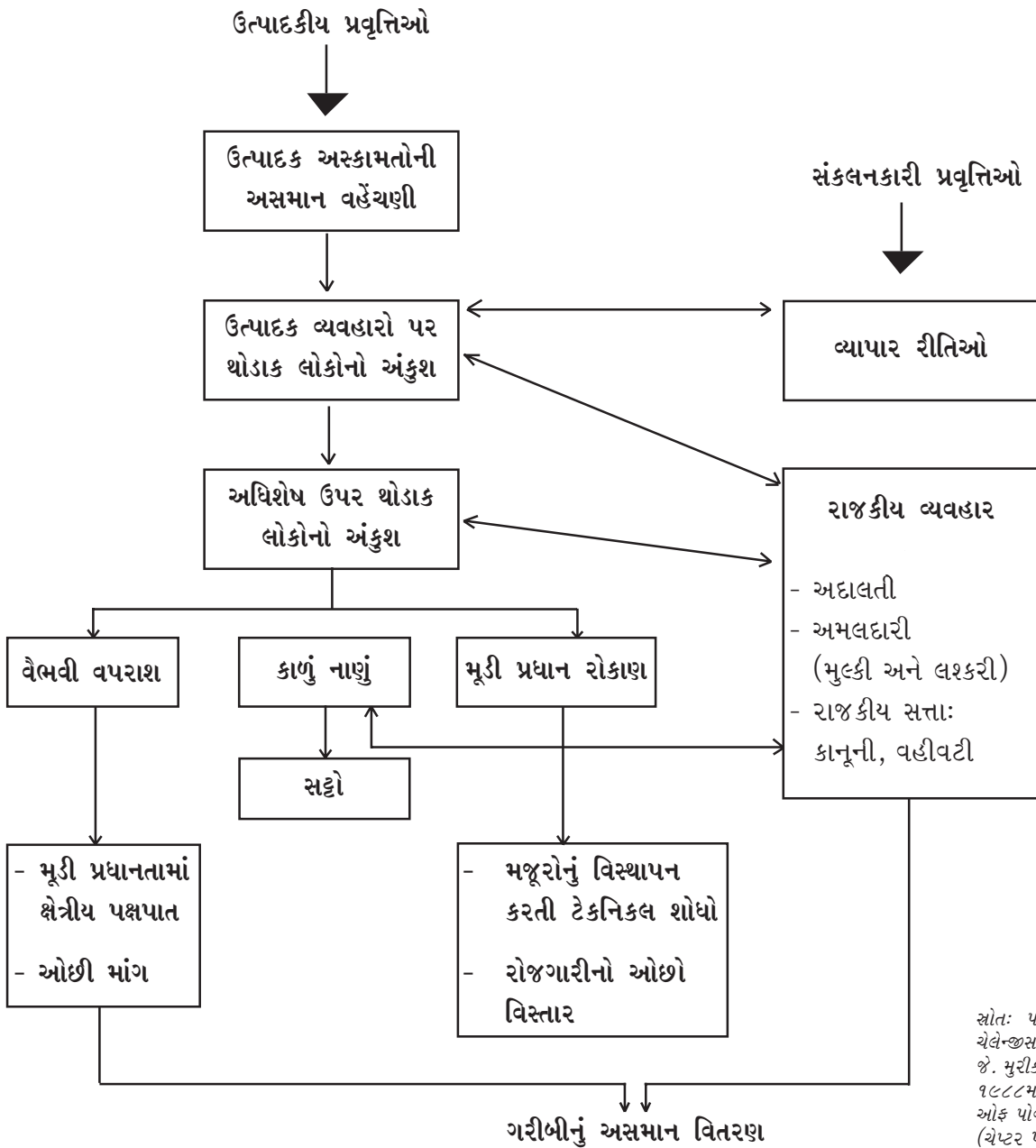
માનવ વિકાસ અહેવાલ-૨૦૧૦, પાના નં. ૧૬૨ અને ૨૨૧-૨૨

પુરુષના વેતન દર, નરેગા હેઠળ વેતન દર, અકુશળ મજૂરનો વેતન દર અને છેલ્લા એક વર્ષ દરમ્યાન કોઈ આપત્તિ કે રોગચાળો આવ્યા કે નહિ તેની માહિતી પણ મેળવાય છે.

(૨) ગામમાં પ્રવર્તમાન સવલતો: ગામમાં આરોગ્યની સવલતની પ્રાપ્યતા કેવી છે તે જાણવા માટે ખાનગી ડોક્ટર, ગ્રામ આરોગ્ય કાર્યકર, આશા કાર્યકર, દાયણ, ફરતું દવાખાનું વગેરે જેવી સવલતો છે કે નહિ તે જાણવામાં આવે છે. ઉપરાંત, કેબલ જોડાણ, સામુદાયિક ટીવી, આંગણવાડી કેન્દ્ર, પ્રૌઢ શિક્ષણ કેન્દ્ર, સામુદાયિક કેન્દ્ર, ખેડૂત જૂથ, સ્વ-સહાય જૂથ, મહિલા મંડળ, પિયત મંડળી વગેરે છે કે કેમ તે પણ જાણવામાં આવે

છે.

(૩) મહત્વની સવલતો કેટલા અંતરે છે?: કુલ ૪૫ પ્રકારની સવલતો ઓળખી કાઢવામાં આવી છે અને આ સવલતોમાં શૈક્ષણિક સવલતો અને આરોગ્યની સવલતો જેવી સવલતો ઉપરાંત બીજી અનેક પ્રકારની સવલતોનો સમાવેશ કરાયો છે. આ સવલતોમાં બસ સ્ટોપ, રેલવે સ્ટેશન, જથ્થાબંધ બજાર, પાકો રસ્તો, વાજબી ભાવની દુકાન, બેંક, પોસ્ટ ઓફિસ, થિયેટર, સહકારી ધિરાણ મંડળી, દૂધ ઉત્પાદક મંડળી વગેરે વિશે માહિતી મેળવવામાં આવે છે. આ સવલતો ગામની અંદર છે કે ગામની બહાર અથવા જો તે ગામની બહાર હોય તો કેટલા અંતરે છે

સ્રોત: પોવર્ટી ઈન ઈન્ડિયા:
ચેલેન્જસ એન્ડ રિસ્પોન્સિસ,
જે. મુરીક્કન એસજે સંપાદિત,
૧૯૮૮માં 'ધ સ્ટ્રક્ચરલ નેચર
ઓફ પોવર્ટી', ફેક્ટો એસજે
(ચેપ્ટર ૫), પેજ ૬૪

- તે જાણવામાં આવે છે.
- (૪) **સરકારી કાર્યક્રમોના લાભાર્થીઓ:** રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ યોજના, ઈંદિરા આવાસ યોજના અને રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના હેઠળ છેલ્લા વર્ષમાં કેટલા પરિવારોને ગામમાં લાભ પ્રાપ્ત થયો તેની વિગતો મેળવાય છે. ઉપરાંત, રાષ્ટ્રીય કુટુંબ લાભ યોજના, વિધવા પેન્શન યોજના, વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજના અને વિકલાંગતા પેન્શન યોજના હેઠળ કેટલી વ્યક્તિઓ લાભાર્થીઓ છે તેની વિગતો મેળવવામાં આવે છે.
- (૫) **ગામના ફળિયા વિશેની માહિતી:** ગામમાં કેટલા ફળિયાં છે, તેમાં કેટલા પરિવારો છે, તે કયા મુખ્ય સામાજિક જૂથના છે, તેમનો મુખ્ય ધર્મ કયો છે, તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય કયો છે અને ફળિયામાં કેવા પ્રકારનો રસ્તો છે તેની વિગતો પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

પરિવાર વિશેની અને ગામ વિશેની ઉપરોક્ત માહિતી ઉપરાંત પરિવાર અને ગામ વિશે સામાન્ય માહિતી તો મેળવવામાં આવે જ છે. આ બંને પ્રકારનાં પત્રકોથી કોઈક પરિવાર ગરીબ છે કે કેમ તેની જાણકારી તો પ્રાપ્ત થાય છે જ. પરંતુ સાથે સાથે કોઈ એક ગામ વિશેષ ગરીબ છે કે કેમ તેની પણ જાણકારી મળે છે.

માનવ વિકાસ અને ગરીબી

(૧) આવક ગરીબી:

પરંપરાગત રીતે ગરીબીને આવકના અભાવ અથવા ખરીદશક્તિના અભાવ તરીકે જોવામાં આવે છે કે જેમાં વ્યક્તિ કે પરિવાર પાયાની જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આવક ગરીબીને નિર્પેક્ષ અને સાપેક્ષ બંને સંદર્ભમાં જોવામાં આવે છે. એ બાબત પાયાની જરૂરિયાતો એટલે શું તેની વ્યાખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. નિર્પેક્ષ ગરીબીના સંદર્ભમાં સામાન્ય રીતે માથાદીઠ આવક કે ખર્ચ માટે અમુક રકમ નક્કી

કોઠા નં.૪: ગરીબીનું માળખાગત સ્વરૂપ

વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેન એમ સમજાવે છે કે ગરીબી બે મુખ્ય પરિબલો ઉપર આધાર રાખે છે: કેટલી અસ્કામતોની માલિકી છે અને બીજું વિનિમયની સમર્થતા, એટલે કે જે અસ્કામતો છે એના દ્વારા શું અને કેટલા પ્રમાણમાં બજારમાંથી ખરીદી કરી શકાય છે તે. ગરીબીનું માળખાગત સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે કે જે 'જેસે થે' સ્થિતિ જાળવે છે અને શક્તિશાળી લોકોને વધારે શક્તિશાળી બનાવે છે:

- (૧) **અસ્કામતો અને આવકની અસમાન વહેંચણી:** ગરીબો જમીનવિહોણા હોય છે અથવા તેમની પાસે જે જમીન હોય છે તે બિન-ઉપજાઉ હોય છે. ઔદ્યોગિક અસ્કામતો થોડાક લોકોના હાથમાં જ હોય છે અને ઉદ્યોગિકરણને લીધે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ અને મોટા ઔદ્યોગિક ગૃહો અસ્કામતો ઉપર મજબૂત અંકુશ ધરાવે છે. અસ્કામતોની આવી અસમાન વહેંચણી આવકના અસમાન પ્રવાહને જન્મ આપે છે.
- (૨) **માનવ મૂડીની અસમાનતા:** માનવ મૂડી એટલે મનુષ્યની ગુણવત્તા, પ્રાપ્ત થયેલી કુશળતા અને મનુષ્યનું આરોગ્ય. તે સામાન્ય રીતે આરોગ્ય અને શિક્ષણ જેવી પાયાની જરૂરિયાતોની તકોની પ્રાપ્યતા દ્વારા કે તેની પહોંચ દ્વારા નક્કી થાય છે. આરોગ્ય માટેના નિર્દેશકોમાં બાળ મૃત્યુ દર, આયુષ્ય, આરોગ્ય સેવાઓની પ્રાપ્યતા, પોષણ અને પીવાના પાણીની પ્રાપ્યતાનો

સમાવેશ થાય છે. આરોગ્ય અને શિક્ષણની સેવાઓનું ખાનગીકરણ થઈ રહ્યું છે. અને તેથી ગરીબો આ સેવાઓ બજારમાંથી ખરીદી શકે તેમ નથી.

- (૩) **રોજગારીની તકોમાં અસમાનતા:** ગરીબોમાંના ઘણા લોકો અકુશળ અથવા અર્ધકુશળ લોકો છે. તેમની પાસે માત્ર શ્રમશક્તિ જ છે. તેઓ તેના દ્વારા જ અન્ન અને જીવનની અન્ય જરૂરિયાતો ખરીદી શકે છે. બેકારી અથવા અર્ધબેકારી ગરીબીનું એક મહત્વનું કારણ છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે, સંગઠિત અને અસંગઠિત ક્ષેત્રો વચ્ચે, મધ્યમ વર્ગ અને સમૃદ્ધ વર્ગ વચ્ચે, ગ્રામ વિસ્તારો અને શહેરી વિસ્તારો વચ્ચે રોજગારીની તકોનું વિતરણ અસમાન રીતે થયેલું છે. વૈશ્વિકીકરણની અસરને પરિણામે જાહેર ક્ષેત્ર સંકોચાતું જાય છે, વધુને વધુ કામદારો કરારને આધારે નીચા પગારે રોજગારી મેળવે છે કે જેમાં મહિલાઓ વિશેષ છે.

- (૪) **પ્રતિકૂળ વિનિમય સમર્થતા:** સલામત રોજગારીનાં સ્ત્રોતો ઘટી રહ્યા છે અને તેથી રોજગારીની તકો ઘટી રહી છે. ખરીદશક્તિ કે વિનિમયની સમર્થતાને તે ઘટાડે છે. પરિણામે તેમની અસ્કામતો કે આવકની સાથે સાથે તેમને જે વસ્તુઓ અને સેવાઓ પ્રાપ્ત થયાં છે તેમાં પણ ઘટાડો થાય છે. ભાવો વધે, પરોક્ષ વેરા વધે અને કાયદાઓનો અસરકારક અમલ ન થાય તો પણ ગરીબોની વિનિમય સમર્થતા ઘટે છે.

કોઠા નં.૫: ભારતમાં ગરીબોની ગણતરીની પદ્ધતિ

ભારતમાં ગરીબીની રેખા નીચે જીવનારા લોકોનો અંદાજ બાંધવાનું કામ આયોજન પંચ કરે છે. તે માટે નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન (એનએસએસઓ) દ્વારા મોટા પાયે પારિવારિક વપરાશી ખર્ચનો સર્વે કરવામાં આવે છે. તે સામાન્ય રીતે દર પાંચ વર્ષે કરાય છે. આ માટે અત્યારે બે પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવે છે:

યુઆરપી પદ્ધતિ

યુઆરપી પદ્ધતિ યુનિફોર્મ રિકોલ પિરિયડ તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં તમામ વસ્તુઓ પરનું વપરાશી ખર્ચની માહિતી છેલ્લા ૩૦ દિવસ માટે મેળવાય છે.

એમઆરપી પદ્ધતિ

એમઆરપી પદ્ધતિ મિક્સડ રિકોલ પિરિયડ તરીકે જાણીતી છે. તેમાં વસ્ત્રો, જૂતાં, ટકાઉ વપરાશી વસ્તુઓ, શિક્ષણ અને સંસ્થાગત તબીબી ખર્ચ વિશેની માહિતી છેલ્લાં ૩૬૫ દિવસના ગાળા માટે મેળવાય છે અને બાકીના વપરાશી ખર્ચની માહિતી છેલ્લા ૩૦ દિવસ માટે મેળવાય છે.

સ્ત્રોત: ઈકોનોમિક સર્વે - ૨૦૧૦-૧૧, ભારત સરકાર.

કરીને ગરીબીની રેખા નક્કી કરવામાં આવે છે. સાપેક્ષ રીતે ગરીબી ગણવા માટે પાયાની જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સાપેક્ષ ગરીબીને સામાન્ય રીતે આવકની વહેંચણી સાથે સંબંધ છે.

આ અભિગમમાં ગરીબીને વસ્તુઓ અને સેવાઓની પ્રાપ્યતા અને પહોંચના સંદર્ભમાં જોવામાં આવે છે. ભારે ગરીબીનો અર્થ એવો થાય કે કોઈક પરિવાર કે વ્યક્તિને ખૂબ જ ઓછી વસ્તુઓ અને સેવાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘણી પેઢીઓથી પરિવારો કે વ્યક્તિઓ આવી ગરીબી સહન કરતા હોય એમ બની શકે છે. આવી લાંબા ગાળાની ગરીબીને પરિણામે સામાજિક વંચિતતા ઊભી થાય એમ પણ બની શકે છે.

(૨) માનવ વિકાસની દૃષ્ટિએ ગરીબી:

ગરીબીને માનવ વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ જોવામાં આવે છે. તેમાં ભારે ગરીબીને ભારે અથવા તીવ્ર વંચિતતા તરીકે જોવામાં આવે છે. માનવ વિકાસથી કોઈક વ્યક્તિ કે પરિવાર વંચિત રહી જાય છે એ બાબત તેમાં મહત્વની છે. ગરીબી વિશેના સાહિત્યમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ગરીબીને માત્ર આર્થિક વંચિતતાના સંદર્ભમાં નહીં પણ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય વંચિતતાના સંદર્ભમાં પણ ગણવામાં આવે

છે. તેથી ગરીબી વિશેના ખ્યાલમાં માત્ર આવકનો માપદંડ નથી પણ તેમાં બીજા અનેક મુદ્દાઓનો સમાવેશ થયો છે. તેથી ફક્ત આવક મહત્તમ કરવાની નીતિ જ લોકોની સુખાકારી મહત્તમ કરવાની નીતિ ન હોઈ શકે એવું વારંવાર સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. નોબેલ ઈનામ વિજેતા અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેને માનવ વિકાસના નિર્દેશકોને મનુષ્યની સુખાકારીનાં ઘટકો તરીકે ગણવા માટેનો તર્ક પૂરો પાડ્યો છે. તેથી ગરીબીની બહુ-આયામી વ્યાખ્યા સ્વીકારવામાં આવતી જાય છે. આ વ્યાખ્યા શું છે તેની વિગતો માનવ વિકાસ અહેવાલ-૨૦૧૦માં આપવામાં આવી છે. આ માપદંડ વિશેની માહિતી કોઠા નં.૪માં આપવામાં આવી છે.

અહીં બહુ-આયામી ગરીબીને સમર્થતા (કેપેબિલિટી)ની વંચિતતા તરીકે જોવામાં આવે છે. અહીં સમર્થતાનો અર્થ એ છે કે કોઈક વ્યક્તિ જે કંઈ હોવા કે કરવા વિશે જે પસંદ કરે છે તેના સંદર્ભમાં તે મૂલ્ય ગણાય અને તેવું જીવન જીવવા માટેની સ્વતંત્રતા કે ક્ષમતા વ્યક્તિ પાસે છે કે નહિ. આ રીતે જોતાં ભારે ગરીબી એટલે આવી સમર્થતાની ભારે વંચિતતા આવી સ્વતંત્રતાની ભૂમિકા ઘટકરૂપ પણ છે અને સાધનરૂપ પણ છે. દા.ત. આરોગ્યપ્રદ જીવન તરફ લઈ જતી વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા વ્યક્તિની સુખાકારીનું ઘટક તત્ત્વ છે, પણ તે સાધનરૂપ ઘટક પણ છે કારણ કે તે વ્યક્તિને કામ કરવાની સ્વતંત્રતા અથવા હેરફેરની સ્વતંત્રતા બક્ષે છે. આનો અર્થ એ છે કે સમર્થતાની ગરીબી એટલે પાયાની સમર્થતાઓથી વંચિત હોવું તે. તેમાં આવક ગરીબી અને માનવ વિકાસની ગરીબી બંનેનો સમાવેશ ઘટકરૂપ અને સાધનરૂપ સંદર્ભમાં થાય છે.

ગરીબીને માનવ વિકાસ સાથે સાંકળવાના સંદર્ભમાં માનવ વિકાસ આંકની વિભાવના ઊભી થઈ અને તેમાં આયુષ્ય, જ્ઞાન અને જીવનધોરણને પાયાનાં ઘટકો તરીકે જોવામાં આવ્યાં.

(૩) સામાજિક બાદબાકી અને ગરીબી:

સામાજિક બાદબાકીને ગરીબી સાથે સંબંધ છે. ખાસ કરીને આવક ગરીબીમાં સાપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલ સાથે તે ઘનિષ્ટ સંબંધ ધરાવે છે. સામાજિક બાદબાકી ઘણી વાર આવકના સ્તર અને માનવ વિકાસના વિવિધ નિર્દેશકોને વિપરીત રીતે અસર કરે છે. એ જ રીતે આવક અને માનવ વિકાસ પણ સામાજિક બાદબાકીને અસર કરે છે. આ પ્રકારની ગરીબી દૂર કરવા માટે ત્રણ અભિગમો સૂચવવામાં આવે છે:

- (૧) અસહાય અને છેવાડાનાં જૂથોનો સમાવેશ વધારવો.
- (૨) મુખ્ય પ્રવાહની સેવાઓ અને તકો માટેની પહોંચમાં વધારો કરવો.
- (૩) ભેદભાવ દૂર કરવા માટેના કાયદાઓનો અમલ કરવો અને

કોઠા નં.૬:
બહુ-આયામી ગરીબી આંકની દૃષ્ટિએ ભારતમાં ગરીબીનું ટકાવારી પ્રમાણ (૨૦૧૦)

રાજ્ય	બહુ-આયામી ગરીબી આંક	કુલ વસ્તીમાં ગરીબોનું ટકાવારી પ્રમાણ
૧. કેરળ	૦.૦૬૫	૧૫.૯
૨. ગોવા	૦.૦૯૪	૨૧.૭
૩. પંજાબ	૦.૧૨૦	૨૬.૨
૪. હિમાચલ પ્રદેશ	૦.૧૩૧	૩૧.૦
૫. તામિલનાડુ	૦.૧૪૧	૩૨.૪
૬. મહારાષ્ટ્ર	૦.૧૯૩	૪૦.૧
૭. ઉત્તરાખંડ	૦.૧૮૯	૪૦.૩
૮. ગુજરાત	૦.૨૦૫	૪૧.૫
૯. હરિયાણા	૦.૧૯૯	૪૧.૬
૧૦. જમ્મુ-કાશ્મીર	૦.૨૦૯	૪૩.૮
૧૧. આંધ્ર પ્રદેશ	૦.૨૧૧	૪૪.૭
૧૨. કર્ણાટક	૦.૨૨૩	૪૬.૧
૧૩. ઈશાન ભારતનાં રાજ્યો	૦.૩૦૩	૫૭.૬
૧૪. પશ્ચિમ બંગાળ	૦.૩૧૭	૫૮.૩
૧૫. ઓરિસ્સા	૦.૩૪૫	૬૪.૦
૧૬. રાજસ્થાન	૦.૩૫૧	૬૪.૨
૧૭. મધ્ય પ્રદેશ	૦.૩૮૯	૬૯.૫
૧૮. ઉત્તર પ્રદેશ	૦.૩૮૬	૬૯.૯
૧૯. છત્તીસગઢ	૦.૩૮૭	૭૧.૯
૨૦. ઝારખંડ	૦.૪૬૩	૭૭.૦
૨૧. બિહાર	૦.૪૯૯	૮૧.૪
ભારત	૦.૨૯૬	૫૫.૪

સ્રોત: 'ઓક્સફર્ડ પોવર્ટી એન્ડ હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ ઈન્ડેક્સ'.

દરેક જૂથની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોનો પ્રતિભાવ આપી શકાય તે પ્રકારનો લક્ષ્યાંકિત અભિગમ વિકસાવવો.

માનવ અધિકારો અને ગરીબી

માનવ અધિકારોને અત્યંત મૂલ્યવાન હેતુઓ તરીકે જોવામાં આવે છે અને સ્વીકારવામાં આવે છે. સમાજની તમામ વ્યક્તિઓને મનુષ્યો તરીકે આ અધિકારો પ્રાપ્ય છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. રાજ્યનું

પ્રતિનિધિત્વ કરનારાં વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, કંપનીઓ અને સરકારો સમાજના એજન્ડો તરીકે વ્યક્તિઓ તેમના અધિકારો ભોગવી શકે તે માટે ફરજ નિભાવે એ જરૂરી છે. જ્યાં ગરીબી છે ત્યાં અનેક માનવ અધિકારોનું હનન થાય છે તેથી રાજ્યની એ પ્રાથમિક ફરજ છે કે તે માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરવા, તેમને માન આપવા, તેમને પ્રોત્સાહન આપવા અને તેમને પરિપૂર્ણ કરવા માટે કાયદાઓ ઘડે અને તંત્ર ગોઠવે. રાજ્યની તમામ પ્રકારની નીતિઓના હેતુઓ કરતાં માનવ

**કોઠા નં.૭:
ભારતમાં ગરીબીનું ટકાવારી પ્રમાણ**

(અ)	આયોજન પંચ			
૧.	યુઆરપી પદ્ધતિ	૧૯૯૩-૯૪	૧૯૯૯-૨૦૦૦	૨૦૦૪-૦૫
	૧. ગ્રામીણ	૩૭.૩		૨૮.૩
	૨. શહેરી	૩૨.૪		૨૫.૭
	૩. કુલ	૩૬.૦		૨૭.૫
૨.	એમઆરપી પદ્ધતિ			
	૧. ગ્રામીણ		૨૭.૧	૨૧.૮
	૨. શહેરી		૨૩.૬	૨૧.૭
	૩. કુલ		૨૬.૧	૨૧.૮
(આ)	તેંડુલકર સમિતિ			
૧.	એમઆરપી પદ્ધતિ			
	૧. ગ્રામીણ	૫૦.૧		૪૧.૮
	૨. શહેરી	૩૧.૮		૨૫.૭
	૩. કુલ	૪૫.૩		૩૭.૨

સ્ત્રોત: ઈકોનોમિક સર્વે, ૨૦૧૦-૧૧, ભારત સરકાર.

અધિકારો સિદ્ધ કરવાનો હેતુ વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે અને તે રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારાં સૌને માટે બંધનકર્તા ફરજ છે એમ કહી શકાય.

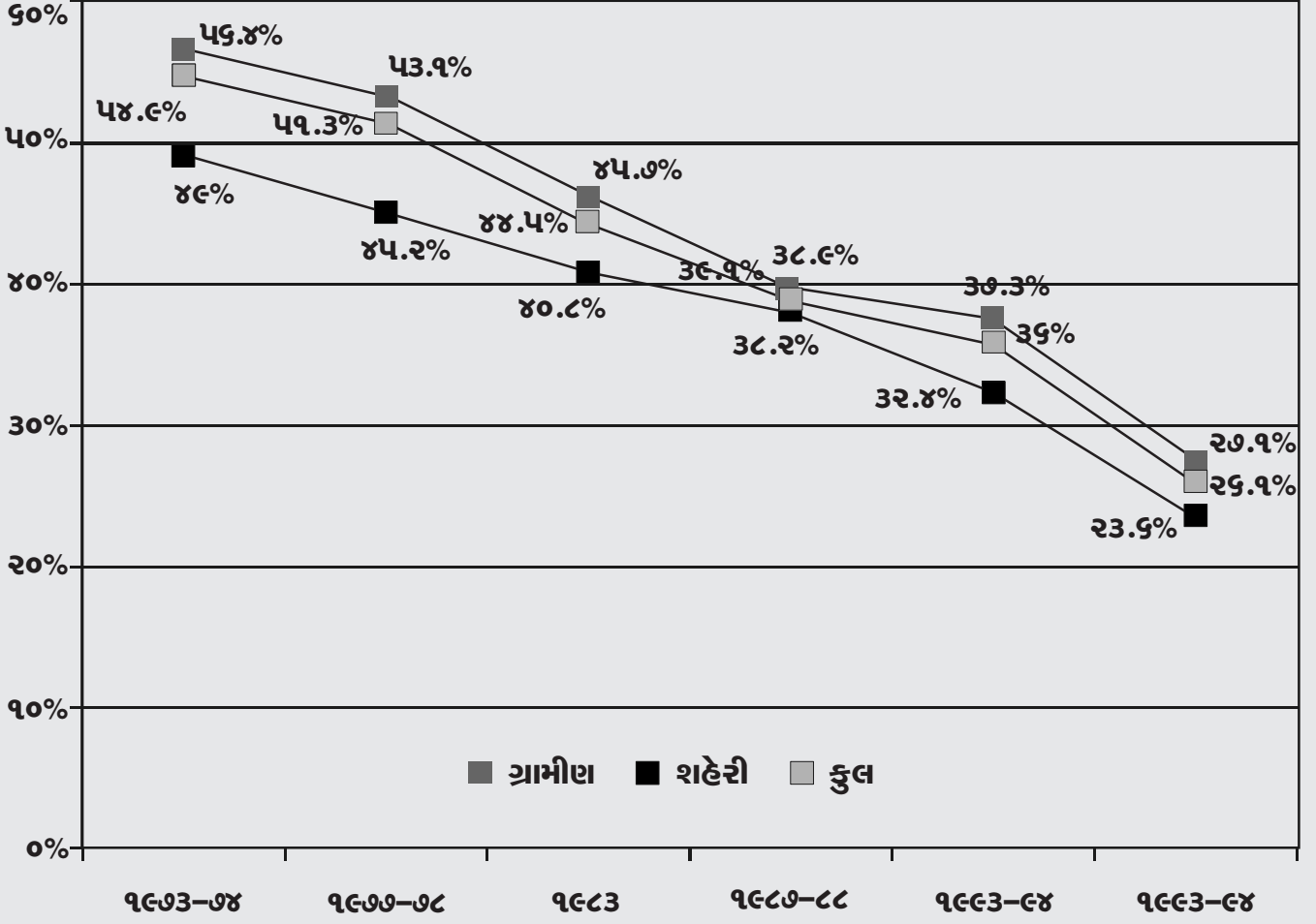
ભારે ગરીબીને જ્યારે માનવ અધિકારોના ઈન્કાર અથવા ભંગ તરીકે જોવામાં આવે ત્યારે રાજ્યની એ ફરજ બને છે કે તે એ ગરીબી દૂર કરવા માટે સીધા પ્રયાસો કરે. કેવા પ્રકારની નીતિઓથી ગરીબીનું નિવારણ કરવા ઉપર મહત્તમ અસર ઊભી થઈ શકે એ વિચારવાનું રહે છે. જો આ પ્રકારની નીતિઓ સ્વીકારવામાં ન આવે તો કઈ સંસ્થાઓને જવાબદાર અને ઉત્તરદાયી ગણાવી શકાય એ પણ મોટો પ્રશ્ન છે. જો માનવ અધિકારો પરિપૂર્ણ નથી થતા અને તેને પરિણામે ભારે ગરીબીનું સર્જન થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો પરિસ્થિતિ ખરેખર જ ગંભીર કહેવાય.

ભારતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ

ભારતમાં બહુ-આયામી ગરીબી આંકના સંદર્ભમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં કેટલી ગરીબી છે તેને વિશેની વિગતો કોઠા નં. ૭માં આપવામાં આવી છે. તે એમ જણાવે છે કે રાજ્યો વચ્ચે ગરીબીની બાબતમાં ખૂબ જ ભિન્નતા પ્રવર્તે છે. બિહાર જેવા રાજ્યમાં ૮૧.૪ ટકા લોકો ગરીબીમાં જીવે છે. જ્યારે કેરળમાં ૧૫.૮ ટકા લોકો ગરીબ છે. એ જ રીતે ગ્રામ

વિસ્તારો અને શહેરી વિસ્તારોમાં ગરીબીની બાબતમાં જે તફાવત જોવા મળે છે તે અહીં આપેલા આલેખમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ગરીબીની ગણતરી માટે ભારતમાં જે પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે તેની વિગતો કોઠા નં. ૫માં આપવામાં આવી છે અને તેને આધારે ગરીબીની રેખા નીચે કેટલા લોકો જીવે છે તેની વિગતો કોઠા નં. ૭માં આપવામાં આવી છે. આ વિગતો પરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતમાં આર્થિક વિકાસનાં પરિણામો ભૌગોલિક રીતે સમાન રીતે વહેંચાયેલાં નથી. આ અસમાનતા દૂર કરવાની તાતી આવશ્યકતા દેખાય છે. ભારત સરકારના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલયે ૨૦૧૧ની ગરીબોની ગણતરી માટે જુદાં જુદાં રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે ગરીબોની ઉપલી મર્યાદા નક્કી કરી છે. આ અભિગમ ખરેખર કેટલો ઉપકારક છે તે વિચારણીય મુદ્દો છે. જ્યારે ગરીબોની ગણતરી કરવાની હોય ત્યારે ગરીબોની સંખ્યા અગાઉથી કેવી રીતે નક્કી કરી શકાય? એમ લાગે છે કે સરકાર ગરીબોની સાચી ગણતરી કરવા માટે ઉત્સુક નથી. આ સંજોગોમાં બહુ-આયામી ગરીબી આંક હેઠળ કરવામાં આવેલી ગણતરી વધારે ઉપયોગી થાય તેમ લાગે છે. જો એ ગણતરીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો ભારતમાં ૫૫.૪ ટકા લોકો ગરીબ છે અને ૧૫ રાજ્યોમાં આ સરેરાશ કરતાં પણ વધારે લોકો ગરીબ છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં ખૂબ ઊંચું પ્રમાણ ખરેખર જ ચિંતાજનક છે.

ગરીબી રેખાની નીચે વસ્તીનું પ્રમાણ (ટકા)

ઉપસંહાર

ભારત સરકાર જ્યારે નવેસરથી ગરીબોની ગણતરી કરી રહી છે ત્યારે વંચિતતાના અભિગમ હેઠળ કરવામાં આવતી આ ગણતરી ખરેખર ગરીબોને શોધી કાઢે એ આવશ્યક છે. ભારત સરકારે વિવિધ પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમ્યાન ગરીબી ઉપર સીધો હુમલો કરવા માટેના અનેક કાર્યક્રમો આપ્યા, વિવિધ ગરીબી નિવારણની અને રોજગારી સર્જનની યોજનાઓનો અમલ કર્યો છે. તાજેતરમાં રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ બાંધકામ રોજગાર યોજના હેઠળ રોજગારી સર્જન માટે જે પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે તે ટૂંકમાં વિધાયક પરિણામો આપે તેવી સંપૂર્ણ શક્યતાઓ દેખાય છે. ભારે ગરીબીની પરિસ્થિતિ તમામ માનવ અધિકારોનો ભંગ કરે છે અને વિકાસના અધિકારનો તથા જીવન જીવવાના અધિકારનો વિશેષ ભંગ કરે છે એમ કહી શકાય. ગરીબીમાં જીવનારી વ્યક્તિઓ પોતાના આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય વિકાસ કરી શકતી નથી કારણ કે તેઓ તેમની સમર્થતા ગુમાવે છે. આ દૃષ્ટિએ સરકાર દ્વારા માત્ર રોજગારી સર્જનના પ્રયાસો

થાય એ પૂરતું નથી. પરંતુ બહુ-આયામી ગરીબી આંક અથવા ગરીબીની ગણતરી માટે ૨૦૧૧માં વંચિતતાનો જે અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે તેને ધ્યાનમાં રાખીને વંચિતતાનાં તમામ પાસાં ધ્યાનમાં લઈને વંચિતતા દૂર કરવા માટે સઘન પ્રયાસ કરવામાં આવે એ જરૂરી છે. આ પ્રયાસો મોટે ભાગે પારદર્શિતા, ઉત્તરદાયિત્વ, વિકેન્દ્રીકરણ અને સહભાગિતાનાં તત્ત્વો શાસન વ્યવસ્થામાં વધારે દાખલ કરીને જ સફળ થઈ શકે તેમ છે.

સંદર્ભ:

- (૧) 'હ્યુમન રાઈટ્સ એન્ડ એક્સ્ટ્રીમ પોવર્ટી', અર્જુન સેનગુપ્તા, ઈકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી, ૨૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૦.
- (૨) હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ - ૨૦૧૦, યુએનડીપી.
- (૩) આર્થિક સર્વે, ૨૦૧૦-૧૧, ભારત સરકાર.
- (૪) 'ગરીબીની સમજ તથા ગરીબી નિવારણની રણનીતિઓ' અને 'માનવ વિકાસ', ઉન્નતિ, અમદાવાદ.

વિકાસ, ન્યાય અને બંધારણ

જુલાઈ-૨૦૧૧માં ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે જે ત્રણ ચુકાદાઓ આપ્યા તેનાથી ભારતમાં રાજ્ય તેની ફરજો બરાબર અદા કરે અને શિસ્ત પાળે તેવો માહોલ ઊભો થયો છે. હૈદરાબાદની ‘કાઉન્સિલ ફોલ સોશયલ ડેવલપમેન્ટ’નાં નિયામક **સુશ્રી કલ્પના કલ્પાભિરામ** ‘ધ હિન્દુ’માં તા.૨૭-૭-૨૦૧૧ના રોજ લખાયેલા લેખનો અહીં ભાવાનુવાદ અપાયો છે કે જેમાં આ ચુકાદાથી ભારતમાં જાહેર વસ્તુઓ પૂરી પાડવાની રાજ્યની જવાબદારી કેવી રીતે ઊભી થાય છે અને રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો કેવી રીતે ન્યાય્ય બન્યા છે તેનો ઉલ્લેખ કરાયો છે અને સમજૂતી અપાઈ છે.

પ્રસ્તાવના

સર્વોચ્ચ અદાલતે જુલાઈ-૨૦૧૧ દરમ્યાન જે ત્રણ ચુકાદાઓ આપ્યા તેને પરિણામે તે ગૂંચવાડાભરેલી કાનૂની વાતોમાંથી બહાર આવી હોય અને પરિવર્તનલક્ષી બંધારણ તરફ આગળ વધી હોય એમ જણાય છે. એમ લાગે છે કે ૨૦૦૮માં દિલ્લીની વડી અદાલતે નાઝ ફાઉન્ડેશનના ચુકાદામાં બંધારણીય નૈતિકતાનો જે ખ્યાલ વિકસાવ્યો હતો તેને આ ચુકાદાઓ ટેકો આપે છે અને તેને આગળ વધારે છે. આ ત્રણે કેસ જુદા જુદા છે અને તે એક જ રીતે જુદી જુદી વાસ્તવિકતાઓને રજૂ કરે છે. એવું કહી શકાય કે ભારતમાં સર્વોચ્ચ અદાલત ઉદામવાદી વલણ અપનાવે એ કંઈ નવી ઘટના નથી અને એ વાત સાચી પણ છે. નાગરિક અને રાજકીય અધિકારોની લડાઈમાં તેનો ઈતિહાસ પડેલો છે. નક્કર હકીકતોના ભાગરૂપે વ્યાપક સામાજિક રાજકીય સંદર્ભ સાથે દરેક કેસને જોડાય એ વધારે મહત્વનું છે.

જાહેર વસ્તુઓની બાંધકામની આપવી એ રાજ્યની ફરજ છે. જેમ કે, સલામતી, શાસન માટેની માળખાગત સવલતો, કાયદાનું ઘડતર અને પાલન, ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક વસ્તુઓની જોગવાઈ ખાસ કરીને જે સત્તાવિહીન, વિશેષાધિકાર વિનાના અને દરજ્જાવિહીન લોકો પોતાના માટે નથી કરી શકતા તેમને માટે કરવી વગેરે. જે બજાર વ્યક્તિઓ અને જૂથોની સ્વ-હિતથી પ્રેરાયેલી પ્રવૃત્તિઓને આશ્રય આપે છે તે જાહેર વસ્તુઓ પૂરી પાડી શકે નહિ અથવા ખાનગી સામાજિક કાર્ય પણ રાજ્યનું સ્થાન લઈને જાહેર વસ્તુઓ પૂરી પાડી શકે નહિ. આ કેસોમાં જે સમસ્યા કેન્દ્રમાં છે તે એ છે કે ન્યાયના વ્યાપક ખ્યાલનો સમાવેશ કરવા માટે બંધારણવાદનો વિચાર

ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, કે જે અન્યાયને તેની તમામ જટિલતાઓ સાથે સમજે છે. રાજ્યનાં વિકાસલક્ષી ધ્યેયોનું ધોવાણ અને વિદેશોમાં જમા થયેલાં બિન-હિસાબી નાણાં વચ્ચે કડી સ્થાપીને સર્વોચ્ચ અદાલતે નવ-ઉદારમતવાદી અર્થતંત્રના માળખાગત ઉત્તરદાયિત્વને સુનિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ગુન્નાર મીડાલે ચેતવણી આપી જ હતી કે “નરમ રાજ્ય”નાં ઘણાં ભયસ્થાનો છે કે જેમાં કાયદો ઘડનારા, કાયદાનું પાલન કરનારા અને કાયદો તોડનારા વચ્ચે અપવિત્ર ગઠબંધન હોય છે. આ વાત અત્યારે ખૂબ જ પ્રસ્તુત બને છે.

રામ જેઠમલાણી વિરુદ્ધ ભારત સરકારના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઉપરોક્ત કથનો કર્યા હતાં. તેણે તેના ચુકાદામાં વધુમાં જણાવ્યું કે નવ-ઉદારમતવાદની વિચારધારાથી દોરવાઈને એ સંપૂર્ણપણે શક્ય છે કે રાજ્યને જે આર્થિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પર દેખરેખ રાખવાનું સોંપવામાં આવ્યું છે, તે કામ તે બરાબર ના કરે. રાજ્ય જે કંઈ ખરાબ થઈ રહ્યું છે તે ખૂબ જ ખરાબ હોય છતાં અવગણે એવું બને. લોકોને સ્પષ્ટપણે દેખાય છે તેવાં શેર બજારનાં કૌભાંડોને સત્તાવાળાઓ અવગણે છે અથવા મોટા પાયા પર થતા ગેરકાનૂની ખાણકામ સામે આંખમીંચામણાં કરાય છે એ એનાં ઉદાહરણો છે. અહીં બંધારણીય કાયદાની સંકુચિત વ્યાખ્યા કરવાને બદલે બંધારણના શબ્દો અને ભાવનાઓને આધારે ન્યાયનું માળખું બાંધવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. નંદિની સુંદર અને અન્યો વિરુદ્ધ છત્તીસગઢ રાજ્યના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે એમ કહ્યું કે આધુનિક બંધારણવાદ એમ કહે છે કે કોઈની પણ સામે હિંસા આચરવાના રાજ્યના અધિકારના દાવાને સ્વીકારી શકાય નહિ, તેના પોતાના નાગરિકો સામેના રાજ્યના દાવા કાયદા દ્વારા નિયંત્રિત ન હોય તો તે દરેક વ્યક્તિના માનવીય ગૌરવના ખ્યાલની વિરુદ્ધ છે.

છત્તીસગઢ

અદાલતને ઉપરોક્ત કેસમાં એમ જણાયું કે છત્તીસગઢમાં જે સંઘર્ષ અને દમન છે તેનું મૂળ અનૈતિક રાજકીય અર્થતંત્રમાં પડેલું છે. રાજ્ય એને મંજૂરી આપે છે. નહેરુવાદી સમાજવાદના ખ્યાલમાંથી રાજ્ય પાછું ફરી ગયું છે અને તે બજારલક્ષી મુક્ત અર્થતંત્રને સ્વીકારી લે છે. એનું કુદરતી પરિણામ જ એ છે કે રાજ્ય તાકતવર અને હિંસક બને. નવ-ઉદારમતવાદી આર્થિક નીતિઓ અને હિંસક તથા સરમુખત્યાર રાજ્ય વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ એક પછી એક દેશમાં દેખાયો

છે. માનવ અધિકારો અને મૂળભૂત અધિકારોનું રાબેતા મુજબ હનન અને આદિવાસી સમુદાયોનું મોટા પાયા પર વિસ્થાપન આ પ્રક્રિયાનો અંતર્ગત ભાગ છે. ન્યાયના તાત્વિક અને રાજકીય માળખામાંથી અદાલતોએ અનેક વાર પોતાની જાતનું જ અપમાન કર્યું છે અને બંધારણીય કાયદાની દુહાઈ દઈને ધનવાન લોકોને મદદ કરી છે. કોનરાડના 'હાર્ટ ઓફ ડાર્કનેસ'નાં લખાણો અને આયોજન પંચના કહેવાથી તૈયાર કરાયેલાં અહેવાલો ટાંકીને સર્વોચ્ચ અદાલતે 'સલવા જુદુમ'ના ચુકાદામાં સમાજવાદ સાથેની બંધારણીય યોજનાની ગાડીને ફરી પાટે ચડાવી છે અને રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને કેન્દ્રમાં લાવી મૂક્યા છે. આ પશ્ચાદ્ ભૂમિકાના સંદર્ભમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે બંધારણની કલમ-૧૪, કલમ-૨૧ અને કલમ-૩૫૫નું અર્થઘટન કર્યું છે. માઓવાદી પરિબળોનો સામનો કરવા માટે સલામતી દળોએ મોટા પાયા પર શાળાઓ અને છાત્રાલયો કબજે કર્યાં છે, 'કોયા કમાન્ડો' અથવા 'સલવા જુદુમ'ની ગોઠવણી કરી છે અને રાજ્ય દ્વારા આ લડાયકોને શસ્ત્રસજ્જ કરાયા છે અને તેમના દ્વારા ભારે હિંસાનો સ્વચ્છંદી ઉપયોગ કરાયો છે, આ આદિવાસી મજૂરોની રોજગારીની શરતો સ્વચ્છંદી રીતે નક્કી કરાઈ છે કે જે બંધારણીય જોગવાઈઓનો ભંગ કરે છે, અને નાગરિકોના શાંતિ મિશનમાં રાજ્ય રોડાં નાંખે છે. આ સમગ્ર પરિસ્થિતિની વિપરીત અસર છત્તીસગઢના આદિવાસી સમુદાયો પર પડી રહી છે.

સફાઈ કામદારો

દિલ્લી જલ બોર્ડ વિરુદ્ધ નેશનલ કેમ્પેઈન ફોર ડિગ્નિટી એન્ડ રાઈટ્સ ઓફ સેવરેજ એન્ડ એલાઈડ વર્કર્સના કિસ્સામાં વૈશ્વિક બનેલા અર્થતંત્રમાં સફાઈ કામદારોનું ભવિષ્ય શું તેના વિશે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે જ્યાં રાજ્ય દ્વારા ઘણાં આવશ્યક કામોનું આઉટસોર્સિંગ કરવામાં આવે છે. રાજ્ય પછી કામદારોના આરોગ્ય અને સુરક્ષાની જવાબદારી ઉઠાવવાનો ઈન્કાર કરે છે. તેમાં પરિસ્થિતિ સુધારવાના દાવાઓને પડકાર ફેંકાયો છે. રાજ્યના સત્તાવાળાઓએ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ જે સવાલો ઉઠાવ્યા તેમાં આ મુદ્દાઓનો સમાવેશ થતો હતો: (૧) નેશનલ કેમ્પેઈન ફોર ડિગ્નિટી એન્ડ રાઈટ્સ ઓફ સેવરેજ એન્ડ એલાઈડ વર્કર્સનું ઔચિત્ય. (૨) વડી અદાલત દ્વારા કાનૂની સત્તાનો ઉપયોગ. (૩) ગટરો સાફ કરતી વખતે જેરી વાયુઓ શ્વાસમાં જવાથી જે સફાઈ કામદારોનાં મોત નીપજ્યાં છે તેમના પરિવારોને વચગાળાનું વળતર આપતા વડી અદાલતના હુકમની ખરાઈ. રાજ્યને અદાલતી દરમ્યાનગીરીની જરૂર પડે છે (અને વિચિત્ર બાબત એ છે કે રાજ્ય જ એને પડકારે છે) કારણ કે રાજ્ય સૌથી વધુ વંચિત એવા કામદારોને સૌથી લઘુતમ સુરક્ષા અને અધિકારો પૂરાં પાડવા માગે છે એ બાબત જ ખરેખર ચિંતાજનક છે. આમ કરીને રાજ્યને જે બંધારણીય ફરજો સોંપવામાં

આવી છે અને સાથે સાથે બંધારણમાં જે બાંધધરીઓ આપવામાં આવી છે એનું રાજ્ય પોતે જ ઉલ્લંઘન કરે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે દિલ્લીની વડી અદાલતના ચુકાદાને સ્વીકાર્યો અને એમ કહ્યું કે સામાજિક પગલાં માટે કેસ થાય એ બંધારણવાદનો એક મહત્વનો હિસ્સો છે અને એ આપણા માટે મહત્વનું છે. બંધારણના આમુખમાં જે ધ્યેયોના અમલની વાત કરાઈ છે તેનો અમલ અટકાવી દેવાયો હોય અથવા છ દાયકા દરમ્યાન તે છૂટક છૂટક જ થયો હોય, તેવી પરિસ્થિતિમાં અદાલતોની કર્મશીલતા સામે અથવા અદાલતો તેમના કાર્યક્ષેત્રમાંથી બહાર નીકળી રહી છે એમ કહીને વાંધા ઉઠાવાતા હોય તો તેનો એકમાત્ર હેતુ એ છે કે જેઓ ગરીબો માટે અવાજ ઉઠાવે તેમને થકવી દેવા. તેમ છતાં ખાનગી સામાજિક કાર્ય જ જાહેર ઉત્તરદાયિત્વ માટે ફરજ પાડી શકે છે. ઉકેલો રાજ્યની ફરજનો ભાગ છે અને હોવા જોઈએ એમ રામ જેઠમલાણી વિરુદ્ધ ભારત સરકારના કેસમાં અદાલતે જણાવ્યું છે.

ઉપસંહાર

અહીં જે ત્રણ કિસ્સાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે તે સામાજિક કાર્યના મહત્વને દર્શાવે છે. છત્તીસગઢમાં રાજ્યના દમન અને 'સલવા જુદુમ' સામેની ઝુંબેશ, ભ્રષ્ટાચાર સામેની રાષ્ટ્રવ્યાપી ઝુંબેશ કે જે માહિતીના અધિકારની ઝુંબેશ સાથે જ શરૂ થઈ હતી, અને જોખમી તથા કલંકિત સ્વરૂપની મજૂરી કરનારા કામદારોના અધિકારો અને ગૌરવ માટેની ચળવળ એ ત્રણેય સામાજિક કાર્યનું મહત્વ સર્વોચ્ચ અદાલતે પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. આ ચુકાદાઓ અદાલતો, સમાજ વિજ્ઞાનો અને સામાજિક આંદોલનો વચ્ચે મહત્વની કડીઓ પ્રસ્થાપિત કરે છે, આ એવી કડીઓ છે કે જે સામાન્ય રીતે અદાલતો ભૂલી જાય છે અથવા અદાલતો તેમનો ઈન્કાર કરતી હોય છે. આ ચુકાદાઓ વિકાસ વિશે ઉદ્દામવાદી ખ્યાલ અપનાવે છે. એ રીતે તે માત્ર મૂળભૂત અધિકારો ઉપર જ ધ્યાન આપે છે એવું નથી, પણ વધારે મહત્વનું તો એ છે કે રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને તે હકીકતમાં ન્યાય બનાવે છે, અને એ રીતે તે બંધારણના તૂટક-છૂટક વાચનનો પ્રતિકાર છે. બીજી તરફ, બંધારણવાદનો અભિગમ વિકાસની સમસ્યાના સંદર્ભમાં જે કંઈ કાર્ય પૂર્ણ કરે છે તે એ છે કે તે વિકાસને બંધનકર્તા પ્રયાસ બનાવે છે અને તેથી તે તથા સામાજિક રીતે ગ્રાહ્ય બનાવે છે, રાજ્યે એ બંનેને સાથે લેવાના છે એમ એ કહે છે. તે એમ પણ કહે છે કે નુકસાન સામે રક્ષણ મળે, સુખાકારીની વહેંચણી થાય અને સમર્થતા સિદ્ધ થાય તે માટે સ્પષ્ટ પગલાં ભરાવાં જોઈએ. આ જવાબદારીઓ કોઈ પણ સરકાર આસાનીથી અને પોતાની ઈચ્છાથી વેંદારવા તૈયાર થતી નથી, પરંતુ એ રાજ્યની જવાબદારી છે એમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી અને સરકારોમાં શિસ્ત ઊભી કરવા માટે અદાલતોનો ઉપયોગ તો થવો જોઈએ.

જમીન સંપાદન અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપન ખરડો

ભારત સરકાર દ્વારા સંસદમાં જમીન સંપાદન અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપન ખરડો - ૨૦૧૧ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આર્થિક વિકાસને નામે ખેતીની, જાહેર અને આદિવાસીઓની જમીનો લઈ લેવામાં આવતી હોવાને લીધે ઊભી થતી આર્થિક-સામાજિક અસરો વિશે ઘણા લાંબા સમયથી ચિંતાઓ વ્યક્ત કરવામાં આવતી હતી. ઉપરાંત, જમીન સંપાદનની પ્રક્રિયાઓ વિશે પણ ભારે રોષ ખાસ કરીને ગ્રામીણ લોકોમાં પ્રવર્તતો હતો. તે સંજોગોમાં ભારત સરકાર દ્વારા આ ખરડો રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેની કેટલીક મહત્વની જોગવાઈઓ વિશે તથા સેન્ટર ફોર સોશ્યલ જસ્ટિસ દ્વારા કરાયેલાં સૂચનો વિશેની વિગતો **શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ** દ્વારા અહીં આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તાવના

ભારત સરકાર દ્વારા સંસદમાં જમીન સંપાદન અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપન ખરડો - ૨૦૧૧ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ ખરડો સંસદના આગામી શિયાળુ સત્રમાં પસાર થઈ શકે છે. ભારતમાં ૧૮૮૪ના જમીન સંપાદન ધારા હેઠળ જમીન સંપાદનની પ્રક્રિયાઓ કરવામાં આવતી હતી. આ પ્રક્રિયાઓ દરમિયાન ભારે વિસંગતિઓનો સામનો કરવો પડતો હતો અને દેશભરમાં જમીન સંપાદનની પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં ભારે વિરોધો ઉઠતા હતા. પરિણામે આ નવો ખરડો લાવવામાં આવ્યો છે.

દેશભરમાં માળખાગત સવલતોના વિકાસની અને ઔદ્યોગિકીકરણની આવશ્યકતા છે એમ સમજવામાં આવે છે. સાથે સાથે શહેરીકરણ અનિવાર્યપણે આગળ વધી રહ્યું છે. આ તમામ પ્રક્રિયાઓ માટે જમીન એક અગત્યનું સાધન છે. અર્થશાસ્ત્રમાં ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનો ગણાવવામાં આવ્યાં છે: જમીન, શ્રમ, મૂડી અને નિયોજનશક્તિ. આ ચારેય સાધનોમાં જમીન વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે અને તેથી વિકાસની પ્રક્રિયામાં પણ તે વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

કોઈ પણ કિસ્સામાં જમીનનું સંપાદન એવી રીતે થવું જોઈએ કે જેથી જમીનના માલિકોનાં હિતોનું સંપૂર્ણપણે રક્ષણ થાય અને જે જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવી રહ્યું છે તેના ઉપર જેમનો જીવનનિર્વાહ આધારિત છે તેમનાં હિતોનું પણ સંપૂર્ણપણે રક્ષણ થાય. ભારતના બંધારણ અન્વયે જમીન એ રાજ્યનો વિષય છે પરંતુ જમીનનું

સંપાદન એ રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર બંનેનો સંયુક્ત વિષય છે. અત્યાર સુધી જમીનના સંપાદનની પ્રક્રિયા માટે જમીન સંપાદન ધારો-૧૮૮૪ હેઠળ કરવામાં આવતી રહી છે. આ ધારામાં અનેક વાર સુધારા કરવામાં આવ્યા છે પરંતુ એ એક દુઃખદ હકીકત છે કે આ કાયદો ભારે મુસીબતો ઊભી કરનારો રહ્યો છે.

ભારતમાં જમીનનું બજાર અપૂર્ણ હરીફાઈવાળું રહ્યું છે. તેમાં જેઓ જમીનનું સંપાદન કરવા માગે છે અને જેમની જમીનનું સંપાદન થવાનું છે તે બંને વચ્ચે સત્તા અને માહિતીની અસમાનતા પ્રવર્તે છે. તેથી સરકાર માટે તેમાં ભૂમિકા ઊભી થાય છે. સરકાર એવાં પારદર્શક અને ફેરફારક્ષમ નિયમો તથા નિયમનો ઘડે કે જેથી જેમની જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવે છે તેમનાં હિતોનું રક્ષણ થાય. ભારતમાં પુનર્વસન, પુનર્સ્થાપન અને જીવનનિર્વાહના નુકસાન સામે વળતર માટે જોગવાઈ કરતો કોઈ રાષ્ટ્રીય કાનૂન નથી. જમીન સંપાદનની સાથે સાથે આ મુદ્દાઓને સાંકળીને આ કાયદો ઘડવામાં આવી રહ્યો છે.

નવા કાયદાની જરૂરિયાત

૧૮૮૪ના કાયદામાં અનેક વખત સુધારા થયા હતા પણ મુખ્ય કાયદો યથાવત્ રહ્યો હતો અને તે જરી પુરાણો થઈ ગયો છે. આ સંદર્ભમાં ભારત સરકાર જણાવવા મુજબ નીચે મુજબનાં કારણોસર નવો કાયદો ઘડવામાં આવી રહ્યો છે:

- (૧) જમીનનું સંપાદન અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપનને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ તરીકે જોવાની જરૂર છે.
- (૨) કોઈ પણ કિસ્સામાં પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપનની પ્રક્રિયા હંમેશાં જમીનના સંપાદનની પ્રક્રિયાની સાથે સાથે થવી જરૂરી છે.
- (૩) જો જમીનનું સંપાદન અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપન એ બંનેને એક સાથે સાંકળવામાં ન આવે તો પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપનની અવગણના કરવામાં આવે તેવું જોખમ ઊભું થાય છે. સમગ્ર ભારતમાં આ પ્રકારનો અનુભવ રહ્યો છે.
- (૪) જમીનના સંપાદનને પરિણામે જેમને અસર થાય છે અથવા જેમનું વિસ્થાપન થાય છે તેવા પરિવારોના પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપન માટે ભારતમાં પહેલી જ વાર કાયદો ઘડવામાં આવી રહ્યો છે.

ખરડામાં શું છે?

જમીન સંપાદન માટેના અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપન માટેના આ મુસદ્દારૂપ ખરડામાં માળખાગત સવલતોનો વિકાસ, ઔદ્યોગિકીકરણ અને શહેરીકરણ સહિતના વિવિધ જાહેર હેતુઓ માટે જમીનના સંપાદનની પ્રક્રિયા સરળ બનાવવાની જરૂરિયાત સંતોષવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત, ખેડૂતોની ચિંતાઓનો અને જે જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવી રહ્યું હોય તેના ઉપર આધારિત લોકોના જીવનનિર્વાહની સમસ્યાઓનો અર્થપૂર્ણ ઉકેલ લાવવા ઉપર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રામ વિકાસ પ્રધાન શ્રી જયરામ રમેશે તા. ૨૮.૭.૨૦૧૧ના રોજ આ મુસદ્દારૂપ ખરડાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે 'કોણ જમીનનું સંપાદન કરે છે તે પ્રશ્ન જમીનના સંપાદનની પ્રક્રિયા, સંપાદિત જમીનનું વળતર અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપનની પ્રક્રિયા, પેકેજ અને શરતો ઓછો મહત્વનો છે'.

આ ખરડામાં ખાનગી રીતે જમીનનું સંપાદન થાય છે કે સરકારી રીતે, તેને ધ્યાનમાં નહિ લઈને આ બાબતોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તેનો મુખ્ય હેતુ જમીનના સંપાદનની પ્રક્રિયા સરળ, પારદર્શક અને દરેક કિસ્સામાં બંને પક્ષો માટે ન્યાયી બનાવવાનો છે. કોણ જમીનનું સંપાદન કરે છે તે મહત્વનું નથી પણ પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપનની પ્રક્રિયામાં સમાન લોકો સાથે સમાન વ્યવહાર થાય એ મહત્વનું ગણવામાં આવ્યું છે. પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપનની જોગવાઈઓનો જમીનના સંપાદનના અંતર્ગત ભાગ તરીકે અસરકારક રીતે અમલ થાય તે માટે નવી સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનું આ કાયદામાં તાકવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, કાયદામાં જે જુદી જુદી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે તેને વિશેની માહિતી આ સાથેના કોઠાઓમાં આપવામાં આવી છે.

સૂચનો

જમીન સંપાદન અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપન ખરડો-૨૦૧૧ અંગે તા. ૧૮-૮-૨૦૧૧ના રોજ અમદાવાદ ખાતે સેન્ટર ફોર સોશયલ જસ્ટિસ દ્વારા એક વિમર્શ સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ નિમિત્તે સેન્ટર દ્વારા આ ખરડામાં સુધારા માટે જે વિગતવાર ભલામણો તૈયાર કરવામાં આવી હતી તેમાંની કેટલીક મહત્વની ભલામણો નીચે મુજબ છે:

કોને લાગુ પડે?

ખરડાની કલમ-૧એમાં જો ખાનગી હેતુઓ માટે જમીનનું સંપાદન કરવાનું હોય તો જ ૮૦ ટકા અસરગ્રસ્ત લોકોની સંમતિ લેવાનું ફરજિયાત ગણવામાં આવ્યું છે. આ બાબત સરકાર જો જમીન સંપાદન કરવાની હોય તો તેને લાગુ પડતી નથી. ૮૦ ટકા અસરગ્રસ્ત

ખરડાની જોગવાઈઓ ક્યારે લાગુ પડે?

ખરડા અનુસાર જમીન સંપાદન અને પુનર્વસન તથા પુનર્સ્થાપન વિશેની જોગવાઈઓ નીચેના સંજોગોમાં લાગુ પડે છે:

- (૧) સરકાર જ્યારે તેના પોતાના ઉપયોગ, ધારણ અને નિયંત્રણ માટે જમીનનું સંપાદન કરે.
- (૨) સરકાર જ્યારે ખાનગી કંપનીઓના ઉપયોગ માટે તેમને જમીન તબદીલ કરવા માટે જમીનનું સંપાદન કરે કે જેમાં જાહેર હેતુનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય. તેમાં રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ પરિયોજનાઓ સિવાયની જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી (પીપીપી)ની પરિયોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે.
- (૩) જાહેર હેતુ માટે ખાનગી કંપનીઓ દ્વારા જાહેર કરાયેલા અને તત્કાળ ઉપયોગ માટે સરકાર જમીનનું સંપાદન કરે.

નોંધ:

- (૧) ઉપર (૨) અને (૩)માં જે જાહેર હેતુ જણાવવામાં આવ્યો હોય તેમાં ફેરફાર થઈ શકશે નહિ.
- (૨) ઉપર (૨) અને (૩)માં જણાવેલી જમીનનું સંપાદન તો જ થઈ શકે જો પરિયોજનાથી અસરગ્રસ્ત એવા ૮૦ ટકા પરિવારો સંમતિ આપે.

પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપનની જોગવાઈઓ નીચેના સંજોગોમાં લાગુ પડે:

- (૧) ખાનગી કંપનીઓ પોતાની મેળે ૧૦૦ એકર કે તેથી વધુ જમીન ખરીદતી હોય.
- (૨) ખાનગી કંપની જાહેર હેતુ માટે જમીનનું આંશિક સંપાદન કરવા સરકારનો સંપર્ક સાધે.

નોંધ:

સરકાર ખાનગી કંપનીઓના ખાનગી હેતુઓ માટે જમીન સંપાદન કરશે નહિ અથવા જાહેર હેતુ માટે પણ એક કરતાં વધારે પાક લેવાતા હોય તેવી કોઈ પણ પિયત જમીનનું સંપાદન કરશે નહિ.

જાહેર હેતુ કોને કહેવાય?

- (૧) સશસ્ત્ર દળો માટે કે રાષ્ટ્રીય સલામતી જેવા વ્યૂહાત્મક હેતુઓ.
- (૨) માળખાગત સવલતો અને ઉદ્યોગો માટે કે જ્યાં મોટે ભાગે લાભ સામાન્ય જનતાને થવાનો હોય.
- (૩) પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપનના હેતુઓ માટે.
- (૪) ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં આયોજિત વિકાસ. ગરીબોના આવાસ માટે અને શિક્ષણ તથા આરોગ્ય ક્ષેત્રની યોજનાઓ માટે.
- (૫) ખાનગી કંપનીઓના જાહેર હેતુ માટે.
- (૬) કુદરતી આપત્તિઓને કારણે ઊભી થતી જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં.

ખરડા અનુસાર અસરગ્રસ્ત પરિવારો અને જમીન સામે લઘુત્તમ વળતર

જમીનના માલિક કોને કહેવાય?

- (૧) જે પરિવારની જમીન કે અન્ય સ્થાવર મિલકતોનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું હોય.
- (૨) વિવિધ યોજનાઓ હેઠળ સરકાર દ્વારા જેમને પણ જમીન આપવામાં આવી હોય.
- (૩) વન અધિકાર ધારા-૨૦૦૬ હેઠળ જેમને વનની જમીન ધરાવવાનો અધિકાર હોય.

જીવનનિર્વાહ ગુમાવનાર કોણ કહેવાય?

- (૧) જે જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવી રહ્યું છે તેના ઉપર જે પરિવારનો જીવનનિર્વાહ મુખ્યત્વે આધારિત હોય.
- (૨) તે પરિવાર મિલકત ધરાવતો હોય કે ન પણ ધરાવતો હોય.

જમીનનું બજાર મૂલ્ય

- (૧) જે વિસ્તારમાં જમીન આવેલી છે તે વિસ્તારના વેચાણ પત્રની નોંધણી માટે ભારતીય સ્ટેમ્પ ધારો-૧૯૮૮માં જો જમીનનું લઘુત્તમ મૂલ્ય જણાવવામાં આવ્યું હોય તો તે.
- (૨) ગામમાં અથવા તેની આસપાસના વિસ્તારમાં આવેલી એ જ પ્રકારની જમીન માટેની સરેરાશ વેચાણ કિંમત. આ કિંમત આગલાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન જે વેચાણ નોંધાયાં હશે તેના ૫૦ ટકાને આધારે નક્કી થશે કે જેમાં વધારે કિંમત ચૂકવવામાં આવી હોય.

અથવા

- એ બંનેમાંથી જે વધારે હોય તે. શરત એ છે કે ગ્રામ વિસ્તારોમાં આ રીતે નક્કી કરવામાં આવેલા બજાર મૂલ્યને ત્રણ વડે ગુણવામાં આવે.
- (૩) જમીન સાથે સંકળાયેલી અસ્કામતોનું મૂલ્ય. પાક, કૂવા, વૃક્ષો, મકાન વગેરેનું મૂલ્ય સંબંધિત સરકારી સત્તાવાળાઓ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવશે.

$$\text{કુલ વળતર} = (૧) + (૨) + (૩)$$

- (૪) રાહત સ્વરૂપે વળતર. કુલ વળતરના ૧૦૦ ટકા.

આનો અર્થ એ થાય છે કે શહેરી વિસ્તારોમાં જે બજાર મૂલ્ય નક્કી કરવામાં આવે તેના કરતાં બમણાથી ઓછી રકમ વળતર તરીકે નહિ હોય, જ્યારે ગ્રામ વિસ્તારોમાં મૂળ બજાર મૂલ્યના ૬ ગણા કરતાં ઓછું વળતર નહિ હોય.

આદિવાસીઓ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ

ચર્ચા માટે મૂકાયેલા મુસદ્દામાં આદિવાસીઓ માટે કરવામાં આવેલી વિશેષ જોગવાઈઓ નીચે મુજબ છે:

- (૧) દરેક પરિયોજનામાં દરેક આદિવાસી પરિવારને ૧ એકર જમીન.
- (૨) દરેક આદિવાસી પરિવારને રૂ. ૫૦,૦૦૦ની નાણાકીય સહાય.
- (૩) જો આદિવાસી પરિવારને તેના હાલના જિલ્લાની બહાર પુનર્સ્થાપિત કરવામાં આવે તો તેને પુનર્સ્થાપન અને પુનર્વસનના સામાન્ય રીતે મળતા નાણાકીય લાભો ઉપરાંત ૨૫ ટકા વધારાના લાભ આપવામાં આવે.
- (૪) વળતરની રકમનો એક-તૃતીયાંશ ભાગ આદિવાસી પરિવારને આરંભમાં જ ચૂકવવામાં આવે.
- (૫) એ જ તાલુકામાં આદિવાસી પરિવારનું પુનર્સ્થાપન થાય તેને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે.
- (૬) સામુદાયિક અને સામાજિક સભાઓ માટે મફત જમીન પૂરી પાડવામાં આવે.
- (૭) ૧૦૦ કે તેથી વધારે આદિવાસી પરિવારોનું વિસ્થાપન થતું હોય તેવા કિસ્સામાં આદિવાસી વિસ્થાપન યોજના તૈયાર કરવામાં આવે. તેમાં જમીનના અધિકારોની પતાવટ માટે વિગતવાર કાર્યવાહી કરવામાં આવે અને તે અધિકારો પુનર્સ્થાપિત કરવામાં આવે. ઉપરાંત, બળતણ, ઘાસચારો અને ઈમારતી લાકડા સિવાયની વન પેદાશોના વિકાસ માટે વિગતવાર કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવામાં આવે.

લોકોની સંમતિની જોગવાઈ સરકાર દ્વારા થતા સંપાદન માટે પણ લાગુ પાડવી જોઈએ કે જેથી સરકાર દ્વારા આ કલમનો દુરુપયોગ થાય નહિ. સરકાર દ્વારા લોકોની સંમતિ વગર ફરજિયાત પણે સંપાદન થાય એવો આ કલમ હેઠળ બની શકે છે. તેવું થાય તો તેનાથી વિરોધો અને કાનૂની કેસો વધી જાય.

અસરગ્રસ્ત વિસ્તાર

ખરડાની કલમ-૨(બી)માં અસરગ્રસ્ત વિસ્તારની વ્યાખ્યા સરળ અને સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ગામની આસપાસના વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોનો સમાવેશ પણ આ વ્યાખ્યામાં કરવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે જેઓ સામાજિક રીતે પછાત છે એવા વર્ગોના લોકોને ગામની બહાર રહેવાની સામાજિક રીતે ફરજ પડતી હોય છે અને તેમને પણ જમીનના સંપાદનની વિપરીત અસરો ગામની અંદર રહેતા લોકો જેટલી જ થતી હોય છે તેથી તેમનો પણ સમાવેશ આ વ્યાખ્યામાં થવો જોઈએ અને તેમને પણ નાણાકીય લાભો પ્રાપ્ત થવા જોઈએ.

અસરગ્રસ્ત પરિવાર

ખરડાની કલમ-૨(સી)માં અસરગ્રસ્ત પરિવારની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. તેમાં તમામ વર્ગોનાં લોકોને સમાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં તેમાં સુધારા કરવાની જરૂર છે કે જેથી આ જોગવાઈનો હેતુ વધારે સારી રીતે જણાવી શકાય અને તેમાંથી ઊભા થતા વિવાદોને ટાળી શકાય. આ જોગવાઈ હેઠળ જેઓ જમીનના માલિક નથી પણ જેમના જીવનનિર્વાહને જમીન સંપાદનને કારણે વિપરીત અસર થાય છે તેવા લોકોને પણ અસરગ્રસ્ત ગણવામાં આવ્યા છે. તેમાં ભૂમિહીન લોકો પછી આ વર્ગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી કલમ લાગુ પડવાની મર્યાદા ઊભી થાય છે આ મર્યાદા દૂર કરવી જોઈએ.

પરિવાર

ખરડાની કલમ-૨(એલ) હેઠળ પરિવારની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. તેમાં સ્ત્રી કે પુરુષ કોઈ પણ પુખ્ત વયની વ્યક્તિને માટે અલગ પરિવાર ગણવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તેને માટે સમજૂતી આપવામાં આવી છે તેમાં થોડી વધારે સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. બાળકો કે આશ્રિતો વિનાની અપરણિત કે વિધુર કે વિધવા વ્યક્તિને પણ આ કાયદાના હેતુ માટે અલગ પરિવાર ગણવી જોઈએ.

જાહેર હેતુ

કાયદાની કલમ-૨(વાય)માં જાહેર હેતુની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. ૧૮૮૪માં જમીન સંપાદન ધારો ઘડવામાં આવ્યો ત્યારથી આ બાબત વિવાદાસ્પદ રહી છે અને તે આજે પણ ભારે વિવાદાસ્પદ છે. જાહેર હેતુની વ્યાખ્યા નવા ખરડામાં સમાવેશક છે. મોટે ભાગે સામાન્ય જનતાને લાભ થાય તેવું જમીન સંપાદન જાહેર હેતુ માટેનું ગણવામાં આવે છે. પરંતુ સામાન્ય જનતા એટલે શું તે નક્કી કરવા માટે અવારનવાર અનેક અર્થઘટનો આપવામાં આવે છે. તેથી જાહેર હેતુ નક્કી કરવા માટેની માર્ગરેખાઓ આપવી જોઈએ. સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદાઓ અને બંધારણની કલમ-૩૯ને ધ્યાનમાં રાખીને આવી માર્ગરેખાઓ ઘડવી જોઈએ. ઉપરાંત, એકવાર જેને જાહેર હેતુ ગણવામાં આવ્યો હોય તેને પાછળથી બદલવો જોઈએ નહિ. આ ખરડાના ભાગ-૫માં રાષ્ટ્રીય દેખરેખ સમિતિની નિમણૂક કરવા માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ સમિતિને જાહેર હેતુ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે સત્તાઓ આપવી જોઈએ.

સામાજિક અસરનું મૂલ્યાંકન

ખરડાની કલમ-૩માં સામાજિક અસરના મૂલ્યાંકન માટે અભ્યાસ કરવાની અને તેમાં અસરગ્રસ્ત વિસ્તારની ગ્રામ સભા સાથે પરામર્શ

પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપનના લઘુત્તમ અધિકારો

ગ્રામ વિકાસ પ્રધાન દ્વારા જાહેર ચર્ચા માટે જે ખરડો મુસદ્દા સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે તે સૂચિત ખરડામાં જે અધિકારો પુનર્વસન અને પુનર્સ્થાપન માટે નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તે નીચે મુજબ છે:

(૧) જમીન માલિકો:

૧. ૧૨ મહિના સુધી પરિવારદીઠ દર મહિને રૂ. ૩૦૦૦નું જીવનનિર્વાહ ભથ્થું.
૨. ૨૦ વર્ષ સુધી વર્ષાસન તરીકે પરિવારદીઠ દર મહિને રૂ. ૨૦૦૦. ફુગાવાના આંક અનુસાર તે બદલાય.
૩. જો ઘર જમીન સંપાદનમાં જાય તો ગ્રામ વિસ્તારોમાં ૧૫૦ ચો.મી.ના અને શહેરી વિસ્તારમાં ૫૦ ચો.મી.ના પ્લીનથ એરિયા સાથે બાંધકામવાળું ઘર.
૪. સિંચાઈની યોજના માટે જો જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું હોય તો સ્લાવ વિસ્તારમાં દરેક પરિવારને ૧ એકર જમીન.
૫. પરિવહન માટે રૂ. ૫૦,૦૦૦.
૬. શહેરીકરણ માટે જો જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું હોય તો વિકસિત જમીનના ૨૦ ટકા જમીન માલિકો માટે અનામત રખાય અને તેમની જમીનના પ્રમાણના સંદર્ભમાં તેમને તે ફાળવવામાં આવે.
૭. જમીન સંપાદન કરવામાં આવ્યું હોય તે તારીખથી ૧૦ વર્ષ સુધીમાં જમીનની જે કિંમત વધે તેના ૨૦ ટકા જેટલી રકમ મૂળ માલિકને આપવાની રહેશે.
૮. અસરગ્રસ્ત પરિવારના એક સભ્યને ફરજિયાત રોજગારી આપવાની રહેશે અથવા જો રોજગારી ન આપવામાં આવે તો રૂ. ૨ લાખ આપવાના રહેશે.
૯. વળતરની રકમના ૨૫ ટકા જેટલી રકમ શેરમૂડી તરીકે આપવી.

(૨) જીવનનિર્વાહ ગુમાવનારા:

૧. ૧૨ મહિના સુધી દરેક પરિવારને દર મહિને રૂ. ૩૦૦૦ જીવનનિર્વાહ ભથ્થું.
૨. ૨૦ વર્ષ સુધી વર્ષાસન તરીકે પરિવારદીઠ દર મહિને રૂ. ૨૦૦૦. ફુગાવાના આંક અનુસાર તે બદલાય.
૩. જો ઘરવિહોણા પરિવાર હોય તો ગ્રામ વિસ્તારોમાં ૧૫૦ ચો.મી.ના અને શહેરી વિસ્તારમાં ૫૦ ચો.મી.ના પ્લીનથ એરિયા સાથે બાંધકામવાળું ઘર.
૪. રૂ. ૫૦,૦૦૦ પુનર્સ્થાપન ભથ્થા તરીકે આપવા.
૫. પરિવહન પેટે રૂ. ૫૦,૦૦૦ આપવા.
૬. અસરગ્રસ્ત પરિવારના એક સભ્યને ફરજિયાત રોજગારી આપવાની રહેશે અથવા જો રોજગારી ન આપવામાં આવે તો રૂ. ૨ લાખ આપવાના રહેશે.

સંસદમાં રજૂ કરાયેલા ખરડાની વિગતો

સંસદમાં તા. ૭.૯.૨૦૧૧ના રોજ રજૂ કરવામાં આવેલા ખરડા અને ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા જાહેર ચર્ચા માટે ખુલ્લા મૂકાયેલા ખરડા વચ્ચે તફાવત છે. એમ જણાવવામાં આવે છે કે મુસદ્દામાં જે ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે તે વડાપ્રધાન અને અન્ય પ્રધાનોના આગ્રહને કારણે કરવામાં આવ્યા છે. તેમનો મત એવો હતો કે મુસદ્દામાં જે જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે તેને પરિણામે જમીનના સંપાદનનું ખર્ચ ખૂબ જ વધી જશે. સંસદમાં રજૂ કરવામાં આવેલા ખરડામાં જે વિગતો છે તે નીચે મુજબ છે:

- (૧) ગ્રામ વિસ્તારો માટે સ્ટેમ્પ કિંમતના ચાર ગણા જેટલું વળતર ચૂકવવામાં આવે. અગાઉ મુસદ્દામાં તે ૨૨મ ગણા જેટલી હતી. શહેરી વિસ્તારોમાં વળતરની ૨૨મ જમીનના મૂલ્યના બમણા જેટલી હતી અને તે યથાવત્ રાખવામાં આવી છે.
- (૨) મુસદ્દામાં વિકસિત જમીનના ૨૦ ટકા જેટલું વૃદ્ધિત મૂલ્ય જમીનના મૂળ માલિકને આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી

હતી. સંસદમાં રજૂ કરવામાં આવેલા ખરડામાં જે જમીનનો વિકાસ નથી કરવામાં આવ્યો તેની તબદીલીના કિસ્સામાં પણ આ બાબત લાગુ પાડવામાં આવી છે.

- (૩) જેની જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે ત્રણ માસમાં વળતર ચૂકવવાનું રહેશે. પુનર્સ્થાપન અને પુનર્વસન માટે જે નાણાકીય જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે તે છ માસમાં પૂરી પાડવાની રહેશે. ઉપરાંત, માળખાગત સવલતો ૧૮ માસમાં પૂરી પાડવાની રહેશે.
- (૪) મુસદ્દામાં પિયત જમીન અને એક કરતાં વધારે પાક જેના પર લેવાતા હોય તેવી જમીનનું સંપાદન કરવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. સંસદમાં રજૂ કરવામાં આવેલા ખરડામાં જણાવાયું છે કે કોઈ પણ જિલ્લામાં છેલ્લા ઉપાય તરીકે આવી પાંચ ટકા જમીનનું સંપાદન કરી શકાશે. જો કે એ જ જિલ્લામાં એટલી જ ખરાબાની જમીનનો વિકાસ કરવાનો રહેશે.

કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. શહેરી વિસ્તારોમાં પણ આ જ પ્રકારની કોઈક સંસ્થા સાથે પરામર્શ કરવાની જોગવાઈ કરાઈ છે. પરંતુ આ જોગવાઈ ૧૦૦ એકરથી વધુ જમીનનું સંપાદન કરવાનું હોય ત્યાં જ લાગુ પડે છે. તેથી તેનાથી થોડીક ઓછી જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવે તો તેને આ જોગવાઈ લાગુ ના પડે. માટે આ મર્યાદા ઘટાડીને ૪૦ એકરની કરવી જોઈએ. ઉપરાંત, પર્યાવરણીય અસરનું મૂલ્યાંકન સ્વતંત્ર રીતે થવું જોઈએ. તેમાં જમીન સંપાદનની અસર એ વિસ્તારનાં પર્યાવરણ અને જૈવ વૈવિધ્ય ઉપર શી પડે છે તેના ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાવું જોઈએ.

વળતર અને બજાર મૂલ્ય

આ ખરડાની કલમ-૨૦ અને કલમ-૨૧માં વળતર અને બજાર મૂલ્ય નક્કી કરવા સંબંધી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. તેમાં જમીનના શક્યતમ શ્રેષ્ઠ વેચાણ મૂલ્ય જેટલું વળતર આપવાની જોગવાઈ કરાવી જોઈએ. આ અંગે સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા જે ચુકાદાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેમને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ અને તે માટે કલમ-૨૦(૧) (બી)માં સુધારો કરવો જોઈએ. બજાર મૂલ્યની ગણતરી કરતી વખતે કોઈક જમીનના વર્તમાન લાભો એવી જ જમીન અન્ય સ્થળે હોય તેના સંદર્ભમાં ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. ઉપરાંત, એ જમીનનો ક્યો ઉપયોગ ભવિષ્યમાં થઈ શકે તેમ છે તેને પણ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. આ માટે કલમ-૨૧માં સુધારો કરવાની જરૂર છે. અનુસૂચિત જાતિઓ અને અન્ય પરંપરાગત વનવાસીઓ (વન અધિકારોની માન્યતા) ધારો-૨૦૦૬માં પ્રકરણ-૪માં જમીનની આકારણી માટે જે નમૂનો આપવામાં આવ્યો છે તે નમૂનો આ કાયદામાં પણ રાખવો જોઈએ.

એ કાયદામાં ગ્રામ સભા દ્વારા આકારણીની પ્રક્રિયાની શરૂઆત કરવામાં આવે છે કે જેમાં સમગ્ર પ્રક્રિયામાં જમીનના માલિકનો અવાજ મહત્વનો બની રહે છે. એ બાબત અહીં પણ લાગુ પડાવી જોઈએ. ઉપરાંત, જ્યાં જમીનના મૂલ્યની પુનઃઆકારણી કરવાની જરૂર ઊભી થાય ત્યાં એ કામ એના એ જ અધિકારીઓ દ્વારા થવું જોઈએ નહિ.

અન્ય બાબતો

(૧) ભારતમાં બંધારણની અનુસૂચિ-૭ મુજબ જમીન સંપાદન કેન્દ્ર સરકારનો વિષય છે. પરંતુ જમીન રાજ્ય સરકારોનો વિષય છે તેથી કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારો વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો થવાની શક્યતા રહે છે. આ સંઘર્ષોના નિવારણ માટે નીતિ વિષયક માળખું ઘડવું જોઈએ. (૨) ફરજિયાતપણે સામાજિક અન્વેષણ થાય અને જમીનના સંપાદનની તમામ કાર્યવાહીની જાહેરાત થાય તે પ્રકારની જોગવાઈ કાયદામાં હોવી જરૂરી છે. તે કાર્યવાહી સ્થાનિક લોકો સાથે સુસંગત સ્વરૂપની હોવી જોઈએ. આમ થશે તો જમીનના સંપાદનની સમગ્ર કાર્યવાહી વધારે પારદર્શક બનશે અને સાથે સાથે સ્થાનિક લોકો વધારે માહિતગાર બની શકશે. (૩) જમીનના સંપાદનની કાર્યવાહી શરૂ થાય તે અગાઉ સહભાગી પ્રક્રિયાઓ શરૂ થવી જોઈએ કે જેથી જમીનના માલિકોની અને જેમનો જીવનનિર્વાહ જમીન પર આધારિત છે તેવા લોકોની ફરિયાદો ધ્યાનમાં લઈ શકાય. સંપાદન માટે જમીન નક્કી કરવામાં આવે તે પછી અને કલમ-૯ હેઠળ જમીન સંપાદન કરવા માટે જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવે તે પહેલાં આ પ્રક્રિયા થવી જોઈએ.

સાંપ્રત પ્રવાહ

નારી આંદોલનના ઇતિહાસનું વિમોચન

વડોદરાના 'સહિયર' સાથેના સહયોગ 'ઉન્નતિ' દ્વારા પ્રકાશિત નારી આંદોલનના ઇતિહાસનાં ચાર પુસ્તકોનું વિમોચન તા. ૨૦.૬.૨૦૧૧ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું. વર્તમાન સમયમાં આ

પુસ્તકોની ઉપયોગિતા વિશે ચર્ચા કરવા માટે સમીક્ષકોને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. 'ઉન્નતિ'નાં સુશ્રી દીપા સોનપાલ દ્વારા શા માટે અને કેવી રીતે આ પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં તેની ભૂમિકા રજૂ કરવામાં આવી હતી. સુશ્રી સરૂપ ધ્રુવ મહિલાઓ દ્વારા ગાવામાં આવતાં ગીતો અને પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ ગીતોની પ્રસ્તુતતા વિશે વાત કરવામાં આવી હતી.

'સહિયર'નાં સુશ્રી તૃપ્તિ શાહ દ્વારા આ પુસ્તકો લખવામાં આવ્યાં છે. તેમણે આ પુસ્તકની લેખન શૈલી વિશે વાત કરી હતી અને નાટકના સ્વરૂપમાં આ પુસ્તક કેમ લખવામાં આવ્યું તે સમજાવ્યું હતું. તેમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ કરાયો છે તેની પણ તેમણે ચર્ચા કરી હતી. નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડિઝાઈનના શ્રી તરુણદીપ ગિરધર દ્વારા પુસ્તકોની ડિઝાઈન શૈલી વિશે સમજૂતી આપવામાં આવી હતી. 'સફર'નાં સુશ્રી સોફિયા ખાન અને 'બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર'ના ફાધર જીમી ડાભી દ્વારા આ પુસ્તકના જુદા જુદા વિભાગની પ્રસ્તુતતા વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. અમદાવાદનાં વિવિધ બિન-સરકારી સંગઠનોના લગભગ ૮૦ પ્રતિનિધિઓએ આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો હતો.

બિન-ચેપી રોગોને પ્રાથમિકતા સામે ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓની ચાલાકી

દુનિયાભરમાં સૌથી વધુ મોત બિન-ચેપી રોગો દ્વારા થતાં હોય છે. આ રોગો ન થાય તે માટે અથવા તેમની સારવાર માટે પ્રાથમિકતા ઊભી કરવા અમેરિકામાં તા. ૧૯/૨૦ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૧ દરમિયાન અમેરિકામાં ન્યૂયોર્ક ખાતે એક પરિષદ મળી રહી છે. આ પરિષદને અસરકારક બનતી રોકવા માટે દવા ઉદ્યોગ અને ખાદ્ય ચીજોના ઉદ્યોગની કંપનીઓ તથા કેટલાક ધનવાન દેશો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સામાન્ય સભાના ઇતિહાસમાં આ બીજી વખત જ આરોગ્યના પ્રશ્ને સભા મળી રહી છે. તેનું કારણ એ છે કે બિન-ચેપી રોગોની સામાજિક અને આર્થિક અસરો ખૂબ જ વ્યાપક હોય છે. ૨૦૧૦માં વર્લ્ડ ઇકોનોમિક ફોરમ દ્વારા પ્રકાશિત અહેવાલમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે દુનિયાના અર્થતંત્ર સામે બિન-ચેપી રોગો બીજા ક્રમે સૌથી મોટો ખતરો છે. ખાસ કરીને નિમ્ન અને મધ્યમ આવક ધરાવતા ભારત જેવા દેશો આ રોગોનો સામનો કરવા માટે પૂરતા તૈયાર નથી. નાગરિક સમાજનાં જૂથો અને આરોગ્યના નિષ્ણાતો તથા દર્દીઓનાં જૂથો દ્વારા આ મુદ્દે વિચાર-વિમર્શ થઈ રહ્યો છે ત્યારે એક એવો ડર પ્રવર્તે છે કે દવા ઉદ્યોગ અને અન્ન પ્રક્રિયા ઉદ્યોગ આ સમગ્ર પ્રયાસ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવાની કોશિષ કરશે.

દુનિયાભરમાં દર વર્ષે ૩.૫ કરોડ લોકોનાં મોત આ રોગોથી થાય છે અને તેમાં ૮૦ ટકા મોત નિમ્ન અને મધ્યમ આવક ધરાવતા ભારત જેવા દેશોમાં થાય છે. પરંતુ જાહેર આરોગ્ય ક્ષેત્રે આ વિશે જેટલી ગંભીરતા પ્રવર્તેલી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તે પ્રવર્તતી નથી.

આ મુદ્દે ભારત સરકારનું વલણ નીચે મુજબ છે:

- (૧) માનસિક આરોગ્ય, મૌખિક આરોગ્ય અને વાઈ જેવા રોગો તથા ઈજાઓનો સમાવેશ બિન-ચેપી રોગોમાં કરાવો જોઈએ.
- (૨) શરાબ, તમાકુ અને જેનાથી આરોગ્ય બગડે તેવી ખાદ્ય ચીજો ઉપર કરવેરા નાંખીને બિન-ચેપી રોગો માટેના કાર્યક્રમો તરફ નાણાં વાળવાં જોઈએ.
- (૩) જેનાથી તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે તેવી ખાદ્ય ચીજોને સરકારોએ સબસિડી આપવી જોઈએ.
- (૪) બિન-ચેપી રોગોને નિયંત્રણમાં રાખવા માટેની વ્યૂહરચનામાં

આરોગ્ય મંત્રાલય સિવાયનાં મંત્રાલયોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ.

(૫) બિન-ચેપી રોગોની સારવાર સામાન્ય માણસોને પોષાય તેવી હોવી જોઈએ.

ડોક્ટરો અને દવા ઉદ્યોગ દ્વારા જે રજૂઆતો કરવામાં આવી રહી છે તે દવા ઉદ્યોગનાં હિતોનું રક્ષણ કરતી હોય તેમ જણાય છે. આ જે જૂથો આવી રજૂઆતો કરે છે તેમને દવા ઉદ્યોગ તરફથી નાણાં પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. એનસીડી એલાયન્સ નામે એક જૂથ છે કે જે દર્દીઓનાં ચાર જૂથોનું બનેલું છે. આ ચારેય જૂથોને દવા કંપનીઓ તરફથી સહાય પ્રાપ્ત થાય છે.

એમાંનું એક જૂથ ઈન્ટરનેશનલ ડાયાબિટિસ ફેડરેશન છે કે જેને લીલી, નોવો નોર્દિસ્ક, સનોફી એવેન્તિસ, એબોટ ડાયાબિટિસ કેર, મર્ક અને ફાયઝર જેવી કંપનીઓ દ્વારા નાણાં પ્રાપ્ત થાય છે. બિન-ચેપી રોગો માટેની દવાઓના ભાવમાં ઘટાડો થાય તેવી માંગણી કરવામાં આવી રહી છે અને તેની સામે આ કંપનીઓ લોબિંગ કરી રહી છે. બિન-ચેપી રોગો થતા અટકે તેના ઉપર આ સભામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવી રહ્યું છે.

પેપ્સી, કોકાકોલા, નેસ્લે જેવી મહાકાય ખાનગી કંપનીઓ અને વર્લ્ડ ફેડરેશન ઓફ એડવર્ટાઈઝર્સ તથા ઈન્ટરનેશનલ ફૂડ એન્ડ બેવેરેજ એલાયન્સ જેવાં ખાનગી કંપનીઓનાં મંડળો જે કંઈ ખાદ્ય ચીજો ઉત્પન્ન કરે છે અને વેચે છે તેનાથી બિન-ચેપી રોગો ફેલાતા હોવાનું નિષ્ણાતો જણાવે છે. તેથી આ કંપનીઓ અને તેમનાં મંડળો એમ કહી રહ્યાં છે કે તેઓ સ્વેચ્છાએ જ નિયમન કરશે એટલે કે પોતાની ખાદ્ય ચીજોમાં મીઠું અને ટ્રાન્સફેટનું પ્રમાણ ઘટાડશે, વિજ્ઞાપનો જવાબદાર રીતે આપશે અને તંદુરસ્ત જીવનશૈલી તથા રોગો વિશે લોકોમાં જાગૃતિ ઊભી કરવા માટે સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓને ટેકો આપશે.

પરંતુ આવશ્યક દવાઓના ભાવ દુનિયાભરમાં વધી રહ્યા છે ત્યારે હકીકતો એમ જણાવે છે કે ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર આપમેળે કોઈ સ્વનિયમન કરતું નથી. સરકારનું નિયમન જ એક ઉકેલ હોય છે. આ સંદર્ભમાં ન્યૂયોર્ક ખાતે મળનારી સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સામાન્ય સભાની કાર્યવાહી ખૂબ જ મહત્વની બની જાય છે. વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન અન્વયે જે બૌદ્ધિક મિલકત અધિકારોનો અમલ કરવામાં આવી રહ્યો છે તે પણ આ સંદર્ભમાં અગત્યના છે.

સ્ત્રોત: વેબસાઈટ: <http://www.downtoearth.org.in>

‘સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિના અધિકાર અંગેના ઠરાવને ચરિતાર્થ કરવો: સમાવેશી રીતોમાંથી પદાર્થપાઠ’ વિશે પ્રાદેશિક વિમર્શ સભા

‘સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિના અધિકાર અંગેના ઠરાવને ચરિતાર્થ કરવો: સમાવેશી રીતોમાંથી પદાર્થપાઠ’ વિશે પ્રાદેશિક વિમર્શ સભા તા. ૮.૭.૨૦૧૧ના રોજ અમદાવાદ ખાતે અંધજન મંડળના સહયોગથી ઉન્નતિ દ્વારા યોજવામાં આવી હતી. તેમાં શિક્ષણ અને રોજગારી ક્ષેત્રે વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે જે પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે તેનું દસ્તાવેજીકરણ કરતો અહેવાલ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો અને તેના વિશે ચર્ચા ગોઠવવામાં આવી હતી. પાંચ કેસ સ્ટડીઝનું દસ્તાવેજીકરણ કરતો અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. અનેક હિતધારકો સહિત ૧૫૫ પ્રતિનિધિઓએ આ વિમર્શસભામાં ભાગ લીધો હતો. વિકલાંગતા કમિશનર, મુખ્ય સચિવ ઉપરાંત નલ્સર યુનિવર્સિટીના ડો. અમીતા ઢાંધા, હ્યુમન રાઈટ્સ લો નેટવર્કના શ્રી રાજીવ રતૂરી જેવા લોકો પણ આ વિમર્શ સભામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

દિલ્લી યુનિવર્સિટીમાંથી ત્રણ અધ્યાપકો ડો. અનિતા ઘાઈ, શ્રી જગદીશ ચંદર અને ડો. તન્મય ભટ્ટાચાર્ય પણ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ક્રિશ્ચિયન

બ્લાઈન્ડ મિશનના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી મુરલી પદ્મનાભમ હાજર રહ્યા હતા.

દલિતો સામેના અત્યાચારો અંગે જાહેર સુનાવણી

દલિતો પ્રત્યેના અત્યાચારો સામે અને ભેદભાવ સામે દલિત સમુદાયનો અવાજ ઉઠે તે માટે સ્થાનિક બિન-સરકારી સંગઠનો અને ઉન્નતિના સહયોગથી તા.૨૨-૦૭-૨૦૧૧ના રોજ એક જનસુનાવણી યોજવામાં આવી હતી કે જેમાં દલિતો અને મહિલાઓ સામેના અત્યાચારના ૧૮ કેસ રજૂ થયા હતા. તેમાં નિર્ણાયકો તરીકે વડી અદાલતના નિવૃત્તિ ન્યાયમૂર્તિ અને રાજસ્થાન રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચના ભૂતપૂર્વ સભ્ય શ્રી આર. કે. અકોડિયા, વકીલ શ્રી કિસન ગુર્જર, જોધપુરના નિવૃત્ત વધારાના એસપી શ્રી સી. એમ. નવલ, જયપુરના સેન્ટર ફોર દલિત રાઈટ્સના શ્રી પી. એલ. મિમરોથ, મઝદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠનના કર્મશીલ શ્રી ભંવર મેઘવંશી અને મહિલાઓ તથા શ્રમિકોના પ્રશ્ને સંશોધનકર્તા વિદ્વાન સુશ્રી વર્ષા ગાંગુલીએ હાજરી આપી હતી.

આ જનસુનાવણીમાં અસરગ્રસ્તો અને તેમના પરિવારો ઉપરાંત ૩૦૦ જણાએ ભાગ લીધો હતો. દલિત સંસાધન કેન્દ્ર દ્વારા સાત કિસ્સામાં દલિતો પ્રત્યેના અન્યાય અંગેની હકીકતો ભેગી કરવામાં આવી હતી અને ૫૫ કિસ્સામાં કાનૂની ટેકો અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં. જિલ્લા સ્તરના કાનૂની સેવા સત્તામંડળો સાથે બાડમેર, જોધપુર અને જેસલમેર ખાતે મીટિંગો યોજવામાં આવી હતી અને જોધપુર અને જયપુરની વડી અદાલતના સ્તરે સત્તાવાળાઓ સાથે મીટિંગો યોજાઈ હતી કે જેથી જાગૃતિ વધે. તેમાં પારસ્પરિક ટેકા માટેની કાર્યસૂચિ પણ ઘડાઈ હતી.

અત્યાચારના જુદા જુદા કિસ્સાના સંદર્ભમાં અસરગ્રસ્ત પરિવારનો દૃષ્ટિકોણ શો છે અને તેની પાછળનું દર્દ શું છે તે આ જન સુનાવણીના કારણે હાજર નિર્ણાયકો સમજી શક્યા હતા. દસ્તાવેજોનો અભ્યાસ કરીને તથા તપાસ કરીને દરેક કિસ્સા તપાસ કરવામાં આવ્યા હતા. કર્મશીલો અને અસરગ્રસ્તો પાસેથી પ્રતિભાવ મેળવવામાં આવ્યો હતો અને સ્થાનિક સ્તરે લોકો સંગઠિત થાય તે બાબત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. કાનૂની ફરિયાદ કેવી રીતે થઈ શકે તેના વિશે પણ આ જનસુનાવણીમાં વિચારણા કરવામાં આવી હતી.

જન સુનાવણીને લીધે અત્યાચારના આ કિસ્સાઓ જાહેરમાં આવ્યા હતા. વહીવટી તંત્ર, પોલિસ અને સમાજ દલિતો સામેના અત્યાચારના કિસ્સામાં કેટલાં બિન-સંવેદનશીલ છે તે આ જનસુનાવણીમાંથી બહાર આવ્યું હતું. દલિતોને ન્યાય મળે અને મનુષ્યો તરીકેનું ગૌરવ

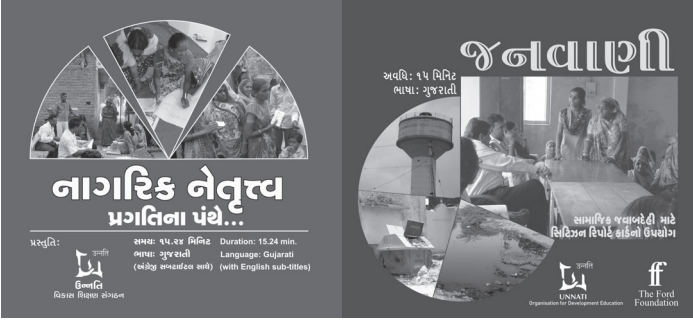

પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રકારની સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો ઉદ્દેશ સમગ્ર સમાજ રાખે તે પ્રકારની જાગૃતિ ઊભી કરવાનો હેતુ આ જન સુનાવણીનો હતો.

અત્યાચારના દરેક કિસ્સા માટે ચર્ચા કરવા જન સુનાવણીમાં ૧૦ મિનિટ ફાળવવામાં આવી હતી. દરેક કિસ્સાની પાયાની હકીકતો તેમાં જણાવવામાં આવી હતી. અસરગ્રસ્ત પરિવાર અને સ્થાનિક સંગઠક પોતાના અનુભવો દર્શાવતા હતા. ઉપરાંત, પોલિસ, સરકારી અધિકારીઓ અને સમુદાયના સભ્યોના વર્તન વિશે પણ તેમાં ચર્ચા કરવામાં આવતી હતી. નિર્ણાયક સભ્યોને એફઆઈઆર, આરોપનામું, તપાસના અહેવાલો, તબીબી અહેવાલો, અદાલતની ફરિયાદની વિગતો અને અખબારોમાં આવેલા અહેવાલોની કતરણો આપવામાં આવ્યાં હતાં. કેસની રજૂઆત થાય તે પછી નિર્ણાયક સભ્યો પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરતાં હતા અને દરેક કેસમાં ચુકાદો આપતા હતા. વધુ કાર્યવાહી માટે શું કરવું જોઈએ તે પણ તેમણે આ જન સુનાવણી દરમ્યાન જણાવ્યું હતું. નિર્ણાયકોએ યોગ્ય રીતે કેસ નોંધાવવા અને તે માટે પૂરતી તૈયારી કરવાનું સૂચન કર્યું હતું. અત્યાચાર અને ભેદભાવના સંદર્ભમાં દરેક કિસ્સો જુદો હતો અને તેથી તમામ કિસ્સામાં વિવિધ પાસાં અનુસાર નિર્ણાયકોએ ભલામણો કરી હતી. આ ભલામણો અનુસાર કાર્યવાહી ચાલી રહી છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

નાગરિક નેતૃત્વ અને જનવાણી (શૈક્ષણિક ફિલ્મો)

‘ઉન્નતિ’ દ્વારા આ બે શૈક્ષણિક ફિલ્મો તૈયાર કરવામાં આવી છે. ‘નાગરિક નેતૃત્વ: પ્રગતિના પંથે’ નામક ફિલ્મ નાગરિક નેતાઓને પ્રોત્સાહન અને પીઠબળ આપવા માટે થયેલા પ્રયાસો ઉપર આધારિત છે. આ ફિલ્મમાં વિવિધ ગ્રામ પંચાયતો હેઠળના નાગરિક નેતાઓએ સ્થાનિક વિકાસના મુદ્દાઓ અંગે નિર્ણય પ્રક્રિયાઓમાં તથા વંચિત જૂથો સુધી પાયાની સુવિધાઓની પહોંચ વધારવાનાં કાર્યો દરમિયાન થયેલા પોતાના અનુભવો દર્શાવ્યા છે. આ ફિલ્મનો ઉપયોગ તાલીમ તેમ જ સ્થાનિક સ્તરે નાગરિકોને સાંકળીને સામાજિક જવાબદારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કરી શકાય તેમ છે. આ ફિલ્મ ૧૫.૨૪ મિનિટની ગુજરાતી ભાષામાં છે અને તેમાં અંગ્રેજી ભાષામાં પેટા શીર્ષકો આપવામાં આવ્યાં છે.

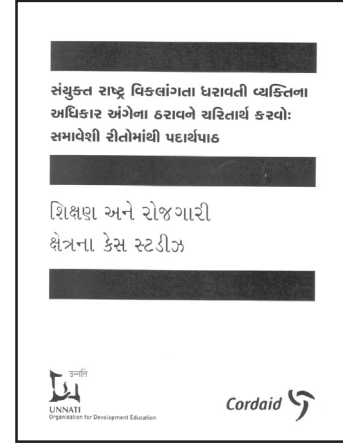
બીજી ફિલ્મ ‘જનવાણી’ નાગરિકોના રિપોર્ટ કાર્ડ અંગે માહિતી આપે છે. આ દસ્તાવેજી ફિલ્મ ૮ નાનાં તેમ જ મધ્યમ કદનાં નગરોમાં નગરપાલિકાઓ દ્વારા પાણી પુરવઠા, ગટર વ્યવસ્થા અને કચરાના નિકાલની વ્યવસ્થા અંગે નાગરિકો દ્વારા જે પ્રતિભાવો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. ૨૦૦૮માં ૭ સ્થાનિક સામુદાયિક સંસ્થાઓ સાથે મળીને યોજવામાં આવેલી સહભાગી શિક્ષણની પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે આ ફિલ્મનું નિર્માણ થયું છે. આ ફિલ્મ રિપોર્ટ કાર્ડ નામની પદ્ધતિનો ઉપયોગ નગરપાલિકાઓની સામાજિક જવાબદારી વધારવા માટે કેવી રીતે કરી શકાય તેની જનસમાજમાં જાગૃતિ વધારવાના હેતુ સાથે તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ ગુજરાતી ફિલ્મ ૧૫ મિનિટની છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન: ‘ઉન્નતિ’.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિના અધિકાર અંગેના ઠરાવને ચરિતાર્થ કરવો: સમાવેશી રીતોમાંથી પદાર્થપાઠ

આ અહેવાલ વિકલાંગતાના પ્રશ્નને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે સમાવેશી રીતોના દસ્તાવેજીકરણ અને પ્રચાર-પ્રસારને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આ એક સંશોધન અભ્યાસ છે. આ સંશોધન અભ્યાસ હેઠળ જે રીતોની દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે સમાવેશી રીતોના ઉદાહરણ તરીકે છે. બીજાઓ

આ પ્રકારની રીતો અપનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત થાય તેવા હેતુથી આ અહેવાલ લખવામાં આવ્યો છે. તે મૂળભૂત રીતે કોઈ મૂલ્યાંકન અહેવાલ નથી. આ કાર્યલક્ષી સંશોધન દરમિયાન વિકલાંગતા ધરાવતી અનેક વ્યક્તિઓની મુલાકાતો લેવામાં આવી હતી. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના ઠરાવનો અમલ ભારતમાં વધારે સારી રીતે કેવી રીતે થઈ શકે તે આ સંશોધન દર્શાવે છે. મુંબઈની

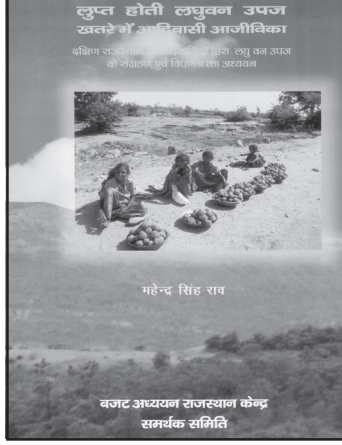
એબલ ડિસેબલ ઓલ પીપલ ટુગેઠર (એડાપ્ટ), અમદાવાદનું અંધજન મંડળ, ભાવનગરની માર્ઈકોસાઈન પ્રોડક્ટ્સ નામની ખાનગી કંપની અને મુંબઈ ખાતેની ભારત પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ નામની સરકારી કંપની દ્વારા વિકલાંગોના શિક્ષણના સ્તરને ઊંચું લાવવા માટે તથા તેમને રોજગારી પૂરી પાડવા માટે કેવા પ્રયાસો કરવામાં આવે છે તેનું દસ્તાવેજીકરણ આ અભ્યાસમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ સંશોધન અભ્યાસ ડો. વનમાલા હીરાનંદાની, શ્રી અરુણકુમાર અને સુશ્રી દીપા સોનપાલ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યલક્ષી સંશોધનમાં વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓમાં સમાવેશ માટે જે પ્રયોગો વ્યવહારમાં થઈ રહ્યા છે તે અને તેમની પાછળના વિચારોને સમજવા માટે નીચેથી ઉપરનો અભિગમ અપનાવાયો છે. આ પ્રયોગો અન્યત્ર સ્વીકારાય અને અમલમાં મૂકાય તે માટે તથા ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ના વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓના અધિકાર અંગેના ઠરાવના અમલ માટે નક્કર ભલામણો કરવાનો આ અભ્યાસનો હેતુ છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન: ‘ઉન્નતિ’.

લુપ્ત હોતી લઘુ વન ઉપજ: ખતરેમં આદિવાસી આજીવિકા

આ પુસ્તિકામાં આદિવાસીઓની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિ ઉપર ગૌણ વન પેદાશોની અસર શું છે અને ગૌણ વન પેદાશોનો નાશ થવાથી તેમની આજીવિકા પર શી અસર પડે છે તેને વિશે વિગતવાર સંશોધનાત્મક અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંશોધનના ત્રણ હેતુઓ હતા: (૧)

આદિવાસીઓની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિની અધ્યયન કરવું (૨) આદિવાસીઓના આર્થિક જીવનમાં ગૌણ વન પેદાશોના મહત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો. (૩) મુખ્ય ગૌણ વન પેદાશોનો સંગ્રહ અને વેચાણની કાર્યવાહીઓનું અધ્યયન કરવું અને લુપ્ત થતી જતી ગૌણ વન પેદાશોની આદિવાસી જીવનમાં ભૂમિકા વિશે અભ્યાસ કરવો.

રાજસ્થાનના ઉદયપુર, ડુંગરપુર, પ્રતાપગઢ અને રાજસમંદ જિલ્લામાં ગૌણ વન પેદાશના સંગ્રહ અને વેચાણ સાથે સંબંધિત આદિવાસીઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસને આધારે જે તારણો પ્રાપ્ત થયાં છે તે નીચે મુજબ છે:

(૧) આદિવાસીઓનું મુખ્ય કાર્ય ગૌણ વન પેદાશોનો સંગ્રહ કરવાનું, જંગલની જમીન પર ખેતી કરવાનું અને ઘરેલૂ કાર્ય કે મજૂરી કરવાનું છે. (૨) આ જિલ્લાઓમાં મુખ્યત્વે ગૌણ વન પેદાશોમાં સીતાફળ, ટીમરુનાં પાન, મહૂડા, મધ, ગુંદર, ખેર, સફેદ મૂસળી, રતનજ્યોત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. (૩) આ જિલ્લાઓના ૭૯.૨૦ ટકા આદિવાસીઓ સીમાંત ખેડૂતો છે કે જેમની પાસે એક હેક્ટર કરતાં પણ ઓછી જમીન છે. (૪) ૮૭.૯૨ ટકા લોકોની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૦,૦૦૦ કરતાં ઓછી છે. (૫) આ જિલ્લાઓમાં ૭૦.૧૩ ટકા આદિવાસીઓ ગૌણ વન પેદાશો એકત્ર કરવાનું કામ કરે છે. (૬) આદિવાસીઓની કુલ આવકમાં લગભગ ૧૦થી ૧૮ ટકા જેટલી આવક ગૌણ વન પેદાશોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૭) લગભગ ૫૭ ટકા આદિવાસીઓ ગૌણ વન પેદાશો બીમારી, મોત, લગ્ન વગેરે જેવા પ્રસંગોએ વેચે છે. તે વખતે જે ભાવ હોય તે ભાવ તેઓ સ્વીકારી લે છે અને વેચાણ કરે છે. આ રીતે તેમનામાં વેચાણની કૂશળતાનો અભાવ છે. (૮) લગભગ ૮૦ ટકા લોકોએ એમ કહ્યું કે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી સાલ, ખેર, સફેદ મૂસળી, ધાવડા વગેરે જેવી ગૌણ વન પેદાશો જંગલમાંથી નષ્ટ થઈ રહી છે. (૯) આદિવાસીઓએ એમ પણ કહ્યું કે ગૌણ વન પેદાશો ખુલ્લા બજારમાં

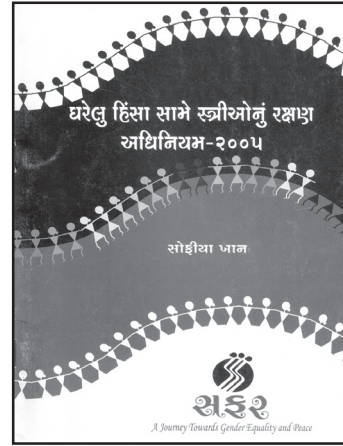
વેચવામાં આવે અથવા સ્વસહાય જૂથો દ્વારા વેચવામાં આવે તો વધુ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) સંગ્રહની યોગ્ય સગવડ ન હોવાને પરિણામે અનેક ગૌણ વન પેદાશો બગડી જાય છે અને તેને પરિણામે આદિવાસીઓને આર્થિક નુકસાન થાય છે.

લેખક: મહેન્દ્રસિંહ રાવ. પ્રાપ્તિસ્થાન: બજેટ અધ્યયન રાજસ્થાન કેન્દ્ર, પી-૧, તિલક માર્ગ, સી સ્કીમ, જયપુર, રાજસ્થાન. ફોન/ ફેક્સ: ૦૧૪૧-૨૩૮૫૨૫૪. ઈમેલ: info@barcjaipur.org

ઘરેલૂ હિંસા સામે સ્ત્રીઓનું રક્ષણ અધિનિયમ-૨૦૦૫

ઘરેલૂ હિંસા એક વૈશ્વિક સમસ્યા છે. પરંતુ ભારતમાં પરિસ્થિતિ વિશેષ રીતે ગંભીર છે. ઘરેલૂ હિંસાના વાસ્તવિક આંકડાઓ દર્શાવવા અશક્ય છે કારણ કે દરેક પરિવાર, સમાજ અને દેશ તેને અદૃશ્ય રાખવા માંગે છે. ભારતમાં ઘરેલૂ હિંસા સામે સ્ત્રીઓને રક્ષણ આપવા માટે ૨૦૦૫માં જે કાયદો થયો તેના વિશે આ પુસ્તિકામાં માહિતી આપવામાં આવી છે. આ કાયદાથી જે મહત્ત્વનો ફાયદો થયો તે એ

છે કે સ્ત્રીને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવશે તેવો ડર ખતમ થઈ ગયો છે. જો કે, સ્ત્રીઓને માનવ અધિકારોના સંદર્ભમાં જોનારા આ ક્રાંતિકારી કાયદાને વાસ્તવમાં લાગુ કરવા માટે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને તંત્રની આવશ્યકતા છે એમ કહી શકાય. આ કાયદા વિશેની વિશેષ જાણકારી આ પુસ્તિકામાં આપવામાં આવી છે. તેમાં કાયદાની વિવિધ કલમોમાં શું છે

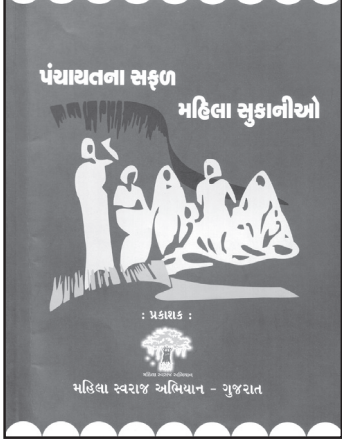

અને આ કાયદા હેઠળ ઘડવામાં આવેલા નિયમોમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થયો છે તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. આ પુસ્તિકામાં ઘરેલૂ હિંસાનો અર્થ કાયદા મુજબ શું છે તે સમજાવાયું છે. ઉપરાંત, આ કાયદો કોણ કોના વિરુદ્ધ વાપરી શકે, ફરિયાદ ક્યાં કરવી, કેવી રીતે ફરિયાદ નોંધાવવી, કાયદા હેઠળ કઈ કાર્યવાહી થશે, કાયદા હેઠળ શું મેળવી શકાય વગેરેની જાણકારી આપવામાં આવી છે. તેમાં સુરક્ષાના હુકમ, રહેઠાણના હુકમ, આર્થિક રાહત, બાળકનો કબજો, ભરણપોષણ વગેરેની વિગતોનો પણ ઉલ્લેખ સરળ ભાષામાં કરવામાં આવ્યો છે.

લેખક: સોફીયા પાન, પ્રાપ્તિસ્થાન: સફર, ડી-૧, રીજેન્સી પાર્ક પ્લાઝા, અંબર ટાવર સામે, સરખેજ રોડ, અમદાવાદ-૫૫. ફોન: ૦૭૯-૨૬૮૨૦૨૭૨. ઈમેલ: safar7@rediffmail.com

પંચાયતના સફળ મહિલા સુકાનીઓ

પંચાયતમાં ચૂંટાઈને આવતાં મહિલા સરપંચ અને સભ્યોના ક્ષમતાવર્ધન માટે મહિલા સ્વરાજ અભિયાન નેટવર્કની આગવી ઓળખ છે. પંચાયતમાં ચૂંટાઈને આવતાં મહિલા સરપંચો અને સભ્યોને વહીવટી

કામોમાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. ક્યાંક તો ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરવાની પ્રક્રિયાથી જ હાડમારી શરૂ થઈ જાય છે. આ હાડમારીઓનો સામનો કરીને ચૂંટાયેલા મહિલા પ્રતિનિધિઓ વિકાસના સંદર્ભમાં કેવી કામગીરી બજાવે છે તેનાં ૨૩ ઉદાહરણો આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે. ૨૦૦૮થી સર દોરાબજી તાતા ટ્રસ્ટ અને મહિલા સ્વરાજ

અભિયાનના સહયોગથી પંચાયત મહિલા મંચ ગુજરાતના સાબરકાંઠા, સુરેન્દ્રનગર, પંચમહાલ અને દાહોદ જિલ્લામાં કાર્યરત છે. આ ચાર જિલ્લામાં પંચાયત મહિલા મંચની સ્થાનિક તેમ જ વહીવટી સ્તરની દરમ્યાનગીરીથી ગ્રામ પંચાયતમાં ચૂંટાયેલી બહેનોના પ્રશ્નોને અસરકારક રીતે ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પંચાયતમાં ચૂંટાયેલી બહેનો માટે આ મંચ સતત ટેકારૂપ તેમ જ માહિતીનું માળખું બની રહ્યો છે. આ પુસ્તકના માધ્યમથી પંચાયતમાં ચૂંટાયેલી અને સતત સંઘર્ષ કરીને ગામ સ્તરે આગેવાન તરીકેની પોતાની નોંધનીય ઓળખ ઊભી કરનારી મહિલાઓના કિસ્સાઓનું દસ્તાવેજીકરણ કરવાનો આ એક પ્રયાસ છે. આ કેસ સ્ટડીઝ માટે એવાં બહેનોને પસંદ કરવામાં આવ્યાં કે જેઓ પંચાયત મહિલા મંચ સાથે લગભગ ૨ વર્ષથી જોડાયેલાં હોય માત્ર પંચાયતના સરપંચ કે સભ્ય જ નહિ પણ સંગઠનનાં બહેનોને પણ આ અભ્યાસ હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યાં છે. તેનું કારણ એ છે કે સંગઠનનાં સભ્ય મહિલાઓ પણ પંચાયત મહિલા મંચને કારણે રાજકારણમાં રસ લેતાં થયાં. અસ્પૃશ્યતા, ભ્રષ્ટાચાર, સ્ત્રી હિંસા, ગ્રામ વિકાસ, કાયદાનો ઉપયોગ, સરકારની વિવિધ યોજનાઓનો ઉપયોગ વગેરે ક્ષેત્રોમાં સ્થાનિક મહિલા નેતાઓએ જે ભૂમિકા ભજવી છે તે આ પુસ્તકમાં દર્શાવાઈ છે. સ્થાનિક સ્તરે ઊભરતું મહિલા નેતૃત્વ આ પુસ્તકમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આલોખન: પરેશ પરમાર, પ્રાપ્તિસ્થાન: મહિલા સ્વરાજ અભિયાન, ૨૨, હીનાપાર્ક સોસાયટી, શ્યામલ ચાર રસ્તા પાસે, અમદાવાદ-૧૫. ફોન: ૦૭૯-૨૬૬૧૦૪૪૭. ઈમેલ: mahilaswarajabhiyan@gmail.com

સ્ત્રીઓ સાથે થતી હિંસા અટકાવવા ગ્રામ પંચાયતની ભૂમિકા

ભારતીય સમાજમાં આજે પણ સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓનું ઉતરતા દરજ્જાની ગણવામાં આવે છે. અત્યાચાર, ભેદભાવ અને અન્યાયોથી

માત્ર સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓને જ નુકસાન નથી થતું પરંતુ તેની અસર આખા કુટુંબ અને સમાજ ઉપર દેખાય છે. આ હિંસાને અટકાવવા માટે ઘણા કાયદા છે. પરંતુ સ્ત્રી હિંસાનું પ્રમાણ ઘરમાં હોય કે જાહેર ક્ષેત્રમાં વધતું જ જાય છે. આનું કારણ એ છે કે કાયદો કોઈ દિવસ સામાજિક વલણોમાં બદલાવ ન લાવી શકે. સામાજિક બદલાવ માટે સમાજમાં નેતૃત્વ ધરાવતા લોકો

એટલે કે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ આગેવાની લે એ આવશ્યક છે. તેથી ગ્રામ પંચાયતો સ્ત્રી હિંસાના મુદ્દાનો પોતાની ભૂમિકામાં સમાવેશ કરવો જોઈએ એમ આ પુસ્તિકા પ્રસ્થાપિત કરે છે. જ્યાં સુધી હિંસાને જાહેર હિત અને શાસન વ્યવસ્થાના મુદ્દા તરીકે જોવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તે અટકશે નહિ એમ આ પુસ્તિકા ભારપૂર્વક જણાવે છે. આ પુસ્તિકામાં પંચાયતી રાજ શા માટે મહત્વનું છે અને પંચાયત ધારાની કઈ કાયદાકીય જોગવાઈઓ ઘરેલૂ હિંસા ધારા-૨૦૦૫ના સંદર્ભમાં ઉપયોગી થાય છે તે જણાવવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, ગ્રામ પંચાયત પોતાના ગામમાં હિંસા અટકાવવા માટે કઈ ભૂમિકા ભજવી શકે છે તે પણ તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે: (૧) દરેક ચૂંટાયેલ સભ્ય એવી પ્રતિજ્ઞા લે કે પોતે હિંસા નહિ કરે અથવા ઘરની સ્ત્રી સામે થતી હિંસાને અટકાવશે. (૨) પંચાયતના સભ્યો સ્ત્રીઓ પર થતી હિંસાની ચર્ચા ગ્રામ સભામાં કરે અને તે અટકાવવા માટેની પ્રતિબદ્ધતા જાહેર કરે. (૩) ગ્રામ પંચાયત સ્ત્રીઓ સામે થતી હિંસાને વખોડે અને તે તેને અટકાવવા પ્રયત્નશીલ રહે તેવો ઠરાવ ગ્રામ સભા પસાર કરે. (૪) ગ્રામ પંચાયતની ઓફિસમાં અને ગામમાં જાહેર સ્થળોએ હિંસા વિરોધી સૂત્રો લખાવવામાં આવે. (૫) પંચાયતના દરેક વોર્ડમાં એક દેખરેખ સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવે. (૬) હિંસાની જાણ પંચાયતને થાય અને પંચાયત હિંસા અટકાવવા કુટુંબને સમજાવે અન્યથા સંસ્થાની મદદ લે.

સંપાદન અને લેખન: પુનમ કથૂરિયા, પ્રાપ્તિસ્થાન: સ્વાતિ, એ-૬૦૨ સીમંધર ટાવર, જજસ બંગલો રોડ, બોડક દેવ, અમદાવાદ-૫૪. ફોન - ૦૭૯-૨૬૮૫૭૮૫૯, ઈમેલ: swatiorg.gujarat@gmail.com

છેલ્લા ચાર માસના ગાળા દરમ્યાન 'ઉન્નતિ' દ્વારા નીચે મુજબની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી હતી:

૧. સામાજિક સમાવેશ અને સશક્તિકરણ

તા.૨૨-૦૭-૨૦૧૧ના રોજ એક જનસુનાવણી યોજવામાં આવી હતી કે જેમાં દલિતો અને મહિલાઓ સામેના અત્યાચારના ૧૮ કેસ રજૂ થયા હતા. તેમાં નિર્ણાયકો તરીકે વડી અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિ અને રાજસ્થાન રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચના ભૂતપૂર્વ સભ્ય શ્રી આર. કે. અકોડિયા, વકીલ શ્રી કિસન ગુર્જર, જોધપુરના નિવૃત્ત વધારાના એસપી શ્રી સી. એમ. નવલ, જયપુરના સેન્ટર ફોર દલિત રાઈટ્સના શ્રી પી. એલ. મિમરોથ, મજદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠનના કર્મશીલ શ્રી ભંવર મેઘવંશી અને મહિલાઓ તથા શ્રમિકોના પ્રશ્ને સંશોધનકર્તા વિદ્વાન સુશ્રી વર્ષા ગાંગુલીએ હાજરી આપી હતી. આ જનસુનાવણીમાં અસરગ્રસ્તો અને તેમના પરિવારો ઉપરાંત ૩૦૦ જણાએ ભાગ લીધો હતો. દલિત સંસાધન કેન્દ્ર દ્વારા સાત કિસ્સામાં દલિતો પ્રત્યેના અન્યાય અંગેની હકીકતો ભેગી કરવામાં આવી હતી અને ૫૫ કિસ્સામાં કાનૂની ટેકો અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં. જિલ્લા સ્તરના કાનૂની સેવા સત્તામંડળો સાથે બાડમેર, જોધપુર અને જેસલમેર ખાતે મીટિંગો યોજવામાં આવી હતી અને જોધપુર અને જયપુરની વડી અદાલતના સ્તરે સત્તાવાળાઓ સાથે મીટિંગો યોજાઈ હતી કે જેથી જાગૃતિ વધે. તેમાં પારસ્પરિક ટેકા માટેની કાર્યસૂચિ પણ ઘડાઈ હતી.

બાડમેર, જેસલમેર અને જોધપુર જિલ્લાનાં ૭૫ ગામોમાં ધાર્મિક રીતે ચરાણ જમીનનું રક્ષણ, ગામની ગૌચર જમીનનું રક્ષણ, કબ્રસ્તાનની જમીન અને વરસાદી પાણીના સંગ્રહ માટે સાવ વિસ્તારોનું જતન વગેરે જેવા સામુદાયિક મિલકત સંસાધનોના જતન વિશે અને તેમની સ્થિતિ વિશે એક સહભાગી અભ્યાસ હાથ ધરાયો હતો. કાયદાઓ હોવા છતાં, અન્ય જ્ઞાતિઓનાં દબાણોને લીધે દલિતો જમીનોથી અલગ પડી રહ્યા છે. તેમને સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો પ્રાપ્ત થતાં નથી અને થાર રણપ્રદેશમાં તેને લીધે તેમના જીવન અને જીવનનિર્વાહ પર વિપરીત અસર થઈ રહી છે. દલિતોની જમીનોના ૫૦૦ કિસ્સા ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા કે જેમાં દલિત પરિવારો તેમનાં ખેતરોમાં જવા માટેના રસ્તાનો દાવો કરે છે. બિન-દલિતો ખોટા દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરે છે અને ખાનગી ટ્રસ્ટો દ્વારા દલિતોની જમીનો લઈ લેવામાં આવે છે. ૪૮ અસહાય પરિવારોને સરકારની સામાજિક સલામતીની વિવિધ યોજનાઓનો લાભ અપાવવામાં આવ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકારી યોજના હેઠળ ૫૧૬ લોકોએ કામની માગણી કરી હતી અને પોતે જે કામ કર્યું છે તેની રસીદ તેમને ૧૫ દિવસમાં મળે તેની પણ માગણી કરી હતી.

જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાઓનાં ૫૦ અંતરિયાળ ગામોમાં મહિલાઓ અને કિશોરીઓનાં મંડળોની રચના કરવામાં આવી છે. તેમાં ૮૨૫ મહિલાઓ અને ૪૦૦ કિશોરીઓ સભ્ય છે. ૪૫ ગામોની ૩૩૧ મહિલાઓએ સિંદરી, બાલોતરા અને ફલોદી તાલુકામાં અનુક્રમે ૨૮-૪, ૨૮-૫ અને ૨૨/૨૩-૬ના રોજ યોજાયેલાં મહિલા સંમેલનોમાં ભાગ લીધો હતો. તેમનો ઈરાદો મંડળની તાકાતને સમજવાનો અને તેમની સમસ્યાઓ ચર્ચવાનો હતો. સિંદરી અને બાલોતરા તાલુકાનાં ૩૨ ગામોની ૧૮૫ છોકરીઓએ જુન-૨૦૧૧માં જીવન કૌશલ્યો અંગેના ત્રણ દિવસના એક અભિમુખતા કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો હતો. તેમાં જ્ઞાતિ અને સ્ત્રી-પુરુષ તફાવતને આધારે થતા ભેદભાવો અને શિક્ષણ, આરોગ્ય તથા સફાઈના મહત્ત્વ વિશે ચર્ચા થઈ હતી.

વિકલાંગતાના મુદ્દાને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવી

અંધજન મંડળ સાથેના સહયોગમાં 'સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિના અધિકાર અંગેના ઠરાવને ચરિતાર્થ કરવો: સમાવેશી રીતોમાંથી પદાર્થપાઠ' વિશે એક પરામર્શ સભા યોજવામાં આવી હતી. શિક્ષણ અને રોજગારીમાં વિકલાંગતા અંગેની સમાવેશી રીતોના પાંચ કેસ સ્ટડીઝનું પ્રાયોગિક ધોરણે દસ્તાવેજીકરણ કરાયું હતું અને અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં તેનો અહેવાલ પરામર્શ સભામાં રજૂ કરાયો હતો. તેમાં નિષ્ણાતો સહિત કુલ ૧૫૫ જણાએ ભાગ લીધો હતો. જેમના કેસનું દસ્તાવેજીકરણ કરાયું હતું એ સંગઠનોના નિષ્ણાતોએ પણ તેમાં હાજરી આપી હતી. ઉપરાંત, મુખ્ય સચિવ, વિકલાંગતા કમિશનર અને નલસર યુનિવર્સિટીના ડો. અમિતા ધંદા, હ્યુમન રાઈટ્સ લો નેટવર્કના શ્રી રાજીવ રતુરી, દિલ્લી યુનિવર્સિટીના ત્રણ પ્રાધ્યાપકો ડો. અનિતા ઘાઈ, શ્રી જગદીશ ચંદર અને ડો. તન્મય ભટ્ટાચાર્ય તથા ક્રિશ્ચિયન બ્લાઈન્ડ મિશનના શ્રી પદ્મનાભમ હાજર રહ્યા હતા. નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડિઝાઈન ખાતે પહોંચ અન્વેષણ અંગે વિદ્યાર્થીઓ માટે એક અભિમુખતા કાર્યક્રમ એક્સેસ રિસોર્સ ગ્રૂપ દ્વારા યોજાયો હતો. તેમાં તેના પ્રાધ્યાપકોએ પણ ભાગ લીધો હતો. 'એક્સ્પ્લોરિંગ લીડરશિપ ક્વોલિટીઝ: એપ્રિશિયેટિવ ઈન્કવાયરી વે' વિશે બે દિવસનો એક તાલીમ કાર્યક્રમ વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે યોજાયો હતો. સહભાગી સંગઠન અમુક નિશ્ચિત

વ્યક્તિને જ તેમાં મોકલે તેવો માપદંડ તેમાં રખાયો હતો. સહભાગી સંગઠનોના ૧૪ વિકલાંગ લોકો અને ૮ પ્રતિનિધિઓએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. આ તાલીમનો હેતુ સહભાગીઓ તેમની સુષુપ્ત શક્તિઓ પિછાણે અને નેતા બનવા માટે આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરે તે હતો.

માનસિક આરોગ્યની ત્રણ સહભાગી સંસ્થાઓના વિશેષ શિક્ષકો માટે શૈક્ષણિક પ્રવાસનું આયોજન કરાયું. તેમણે અમદાવાદના ઉત્થાન તાલીમ કેન્દ્ર અને સાયલાના આશીર્વાદ વિકલાંગતા ટ્રસ્ટની મુલાકાત લીધી અને તેમની વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓ, શૈક્ષણિક સામગ્રી, મા-બાપોની સામેલગીરી, શાળા અને સરકાર તથા સંગઠનોના સંચાલકો સાથેના સંબંધો વગેરે વિશે માહિતી મેળવી. તે પછી તેમણે પણ તેમનાં કેન્દ્રોમાં નવી વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓ દાખલ કરી. અંધજન મંડળના સહયોગથી વિકલાંગ કિશોરોની જાતીય સમસ્યાઓ અને બાળ રક્ષણ વિશે એક દિવસની કાર્યશાળા યોજાઈ. અનેક પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવતાં બાળકો સાથે કામ કરતી સાત સંસ્થાઓના ૩૫ જણાએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. અમદાવાદમાં અને સાબરકાંઠામાં વિકલાંગ બાળકોનાં મા-બાપો માટે રોજિંદા જીવનની પ્રવૃત્તિઓ વિશે એક દિવસની કાર્યશાળાઓ યોજાઈ. તેમાં ૨૨ માતાઓ, ૧૧ પિતાઓ, બે ભાઈઓ અને માનસિક વિકલાંગતા ધરાવતાં ૨૦ બાળકોએ ભાગ લધો. સહભાગી સંગઠનો દ્વારા ૭૪ બાળકો અને પુખ્ત વયનાઓની તબીબી ચકાસણી માટે ટેકો અપાયો. ઉપરાંત, તેમને વ્યાવસાયિક તાલીમ અને રોજગારી સ્વરોજગારી માટે લોન પ્રાપ્તિ, વિકલાંગતાનું પ્રમાણપત્ર, બસ પાસ, સરકારી યોજનાઓ હેઠળ મકાન અને રોજગાર પ્રાપ્તિ વગેરે માટે પણ ટેકો અપાયો.

વિશેષ પરિયોજના

ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારોની શાળાઓમાં અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણ માટે સેટકોમ કાર્યક્રમ

સમિતિના સભ્યો, વિદ્વાનોની ટુકડી, આદિ જાતિ વિકાસ વિભાગના અધિકારીઓ, શિક્ષણ ક્ષેત્રના નિષ્ણાતો અને સહભાગી શાળાઓના ૧૭ સક્રિય શિક્ષકોની બનેલી સલાહકાર સમિતિની એક બેઠક યોજવામાં આવી હતી. તેનો હેતુ આ કાર્યક્રમના પ્રાયોગિક તબક્કાના અનુભવો વિશે માહિતી મેળવવાનો અને પ્રતિભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો, અને દેખરેખ તથા મૂલ્યાંકન માટેની તથા ભવિષ્યના અમલની વ્યૂહરચના ઘડવાનો હતો. કાર્યક્રમના અનુભવોને આધારે અને વિદ્વાનોના, વિદ્યાર્થીઓના તથા શિક્ષકોના પ્રતિભાવોને આધારે અભ્યાસક્રમ ફરીથી ઘડવા માટેની પ્રક્રિયા એપ્રિલ માસમાં શરૂ થઈ છે. આ માટે ત્રણ દિવસની અભ્યાસક્રમ સમીક્ષા કાર્યશાળા યોજવામાં આવી. અભ્યાસક્રમમાં સુધારા માટે તેમાં ચર્ચા કરવામાં આવી અને સલાહકાર સમિતિની બેઠકમાંથી જે સૂચનો આવ્યાં હતાં તેમના વિશે પણ ચર્ચા કરવામાં આવી. વર્ગોમાં સુધારા કરવાની અને તેમનું સંપાદન કરવાની તેમ જ તે અંગેની વર્કબૂક તૈયાર કરવાની કામગીરી પણ આ તબક્કામાં કરવામાં આવી. અમેરિકા ઈન્ડિયા ફાઉન્ડેશનને એવા વર્ગની નમૂનાની નકલો અપાઈ અને બ્રિજ કોસની વર્કબૂક પણ અપાઈ. કચ્છમાં ૨૭ શૈક્ષણિક કેન્દ્રોમાં તે કોહેઝન ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા તે આપવામાં આવી હતી.

(૨) નાગરિક નેતૃત્વ, શાસન અને સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ

ગુજરાતમાં જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૧ દરમિયાન ઈન્દિરા આવાસ યોજનાની દેખરેખ માટે સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વનાં સાધનો અને પદ્ધતિ વિશે એક અભિમુખતા કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. ફેબ્રુઆરી-એપ્રિલ, ૨૦૧૧ દરમિયાન ૧૭ ગ્રામ પંચાયતોમાં તેનો અમલ પણ કરાયો. આ તબક્કામાં દંત્રાલ પંચાયતના નાગરિક નેતાઓએ યોજનાનો અમલ ન થતો હોવાની અને ભ્રષ્ટાચાર થતો હોવાની ફરિયાદ કરી હતી. જે મુદ્દાઓ ઉપસી આવ્યા તેનાથી એક પત્રક તૈયાર કરાયું અને એપ્રિલ-મે, ૨૦૧૧ દરમિયાન યોજાયેલી ગ્રામ સભાઓમાં ગુજરાત સરકારે ઈન્દિરા આવાસ યોજનાના સામાજિક અન્વેષણ માટે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તે વખતે નરેગાનું સામાજિક અન્વેષણ યોજાયું હતું અને તેની સાથે સાથે જ આ પણ યોજાયું હતું. ધોળકા, ખેડબ્રહ્મા, દસ્કોઈ અને ઈડરના ૧૦૮ નાગરિક નેતાઓને જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા, મધ્યાહન ભોજન યોજના, આંગણવાડી અને ગૃહનિર્માણ જોવા કાર્યક્રમો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે અભિમુખ કરાયા હતા. પછી ફળિયા પ્રમાણે સામાજિક નકશા, ધોળકા, દસ્કોઈ અને ખેડબ્રહ્મા તાલુકાની ૨૩ ગ્રામ પંચાયતો માટે તૈયાર કરાયા. તે માટે જૂથ ચર્ચાઓ યોજવામાં આવી અને એ વિવિધ જૂથો સાથે તેની ચકાસણી કરાઈ કે જેઓ નકશાંકનમાં સક્રિયપણે ભાગીદાર થઈ શક્યા નહોતા. આવા સામાજિક નકશા તૈયાર કરતી વખતે ગામના લાભાર્થીઓને તમામ સરકારી સેવાઓ અને યોજનાઓના સંદર્ભમાં ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા હતા. સામાજિક સલામતીની વિવિધ યોજનાઓનો લાભ ૩૨૩ ગ્રામજનોએ લીધો. નાગરિક નેતાઓએ ધોળકા, ઈડર અને મોડાસા તાલુકામાં માહિતીના અધિકાર અંગેની ૧૭ શિબિરો યોજી. તેમાં ૧૩૦ મહિલાઓ સહિત ૬૮૪ જણાએ સરકારી સેવાઓ અને યોજનાઓ વિશે માહિતી માગી અને ૧૭ અરજીઓ માહિતી મેળવવા માટે કરવામાં આવી. સામયિક 'લોક વાચા'નો બીજો અંક પ્રકાશિત કરાયો. તેમાં બીપીએલના નવા સર્વેની વિગતો આપવામાં

આવી અને સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ ઊભું કરનારા નાગરિક નેતાઓના કિસ્સાઓ પણ અપાયા. મધ્ય પ્રદેશમાં ભોપાલ ખાતે માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૦૧૧ દરમ્યાન સમર્થન અને સેન્ટર ફોર અર્બન ઈક્વીટી સાથે સંયુક્ત રીતે બીએસયુપી પ્રોજેક્ટનું સામાજિક અન્વેષણ હાથ ધરાયું હતું. કાર્યક્રમની ગુણવત્તાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે લોકકેન્દ્રી વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો તેનો મુખ્ય હેતુ હતો.

રાજસ્થાનમાં ત્રણ દિવસ માટે મહિલા મંડળોના ૨૩ પ્રતિનિધિઓને પાયાની સેવાઓની દેખરેખ માટે અભિમુખ કરાયા હતા. તેમણે પાયાની છ સેવાઓ ઉપર ગુણવત્તાના સંદર્ભમાં દેખરેખ રાખી હતી. સરકાર આપમેળે શી જાહેરાતો કરે છે અને લોકોની દેખરેખ સમિતિઓની શી સ્થિતિ છે એ બાબતો તેમાં ધ્યાનમાં લેવાઈ હતી. મહિલા મંડળોએ સરકારની બિન-કાર્યક્ષમ કામગીરીના ૨૫ કિસ્સા અને આંગણવાડીમાં ભેદભાવનો એક કિસ્સો હાથ ધર્યા હતા. ધ હંગર પ્રોજેક્ટના સહયોગમાં રાજસ્થાનના ૧૧ જિલ્લાના ૧૪ તાલુકામાં ગ્રામ સભાની સ્થિતિ વિશે એક અભ્યાસ હાથ ધરાયો હતો. અન્ય પાસાં ઉપરાંત, આ અભ્યાસ મુખ્યત્વે એમ દર્શાવે છે કે ગ્રામ સભામાં ભાગ્યે જ કોરમ થાય છે, અથવા તેના પાલન ઉપર ભાગ્યે જ દેખરેખ રખાય છે. તેનાં તારણો વિશે એક વિમર્શ સભામાં ચર્ચા યોજાઈ હતી અને તેમાં સરકાર તથા નાગરિક સમાજના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા.

ગુજરાત સરકારના સહયોગમાં નરેગા હેઠળ સામાજિક અન્વેષણ અને ફરિયાદોનું નિવારણ

છમાસિક સામાજિક અન્વેષણનો બીજો દોર એક ઝુંબેશ સ્વરૂપે રાજ્યની ૧૩,૪૪૭ ગ્રામ પંચાયતોમાં હાથ ધરાયો. તેમાંથી ૪૮૩ સામાજિક અન્વેષણોમાં ૩૩૬૧ ફરિયાદો નોંધાઈ. જુલાઈ-૨૦૧૦થી જુન-૨૦૧૧ દરમ્યાન ૮૩૭૩ ફરિયાદો નોંધાઈ હતી. નરેગા ઉપરાંત, ઈન્દિરા આવાસ યોજના, સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા કાર્યક્રમ અને આમ આદમી વીમા રોજગાર યોજના વિશે પણ સામાજિક અન્વેષણ હાથ ધરાયું હતું. તાલુકા સંસાધન જૂથ (ટીઆરજી) અને ગ્રામ તકેદારી અને દેખરેખ સમિતિ (વીવીએમસી) માટે તાલીમનાં મોડ્યુલ તૈયાર કરાયાં અને સાહિત્ય પણ તૈયાર કરાયું. તેના અહેવાલ લેખન માટેનાં પત્રક પણ તૈયાર કરાયાં. એક જિલ્લામાં એક પંચાયતનો સામાજિક અન્વેષણ કાર્યક્રમ હાથ ધરાયો અને ફરિયાદોની નોંધણી માટે હેલ્પલાઈન નંબર પણ ચાલુ રખાયો. ડિસેમ્બર-૨૦૧૦થી જાન્યુઆરી-૨૦૧૧ દરમ્યાન ૭૯ ગ્રામ પંચાયતોમાં સામાજિક અન્વેષણ હાથ ધરાયું અને ૪૭૯ ફરિયાદો હાથ ધરાઈ. તેમાંથી એપ્રિલ-જુલાઈ, ૨૦૧૧ દરમ્યાન ૨૮૯ ફરિયાદો હેલ્પલાઈન પર નોંધાયેલી હતી. એપ્રિલ-જુલાઈ, ૨૦૧૧ દરમ્યાન ૧૭૬૬ ફરિયાદો નોંધાઈ હતી, તેમાં ૫૧૫ હેલ્પલાઈન ઉપરની જ હતી, બાકીની જિલ્લા સ્તરના મોનિટરો દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેમાંથી ૨૬ ટકા ફરિયાદોનો જુલાઈ-૨૦૧૧ સુધીમાં ઉકેલ આવી ગયો હતો. હેલ્પલાઈન દ્વારા જે ૪૭૯ ફરિયાદો નોંધાઈ હતી તેમાંથી ૧૫૮ એટલે કે ૩૩ ટકા ફરિયાદોનો જુલાઈ-૨૦૧૧ દરમ્યાન ઉકેલ આવી ગયો હતો. અમદાવાદ અને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં નાગરિક નેતાઓને સામાજિક અન્વેષણમાં સક્રિય રીતે ટીઆરજીના સભ્ય તરીકે સહભાગી થવા પ્રોત્સાહન અપાયું અને તેમણે તેમના વિસ્તારોમાંથી ફરિયાદો શોધી કાઢી.

(૩) આપત્તિના જોખમ ઘટાડાના સામાજિક નિર્ધારકો

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં પરંપરાગત ટેકનોલોજીથી વરસાદી પાણીના સંગ્રહ માટેના ૧૨૦ ટાંકા અસહાય પરિવારો માટે બાંધવામાં આવ્યા. પરિવારોની પસંદગી સામુદાયિક સુખાંકની ગણતરીને આધારે કરવામાં આવી હતી. લાભાર્થીઓની ઓળખ માટે સમુદાયની ક્ષમતા વિકસાવવામાં આવી હતી. લાભાર્થીઓની ઓળખ માટે સમુદાયની ક્ષમતા વિકસાવવામાં આવી હતી. વસ્તુઓની ખરીદી અને બાંધકામ ઉપર દેખરેખ સહભાગી અને ઉત્તરદાયી રીતે થાય તે માટે પણ પ્રયાસ કરાયા હતા. સરકારના ટેકાથી ૭૧ ટાંકાનું બાંધકામ ચાલી રહ્યું છે. સિંદરી, બાલોતરા અને ફલૌદી તાલુકાનાં ૪૭ ગામોમાં મહિલા મંડળો દ્વારા સાર્વજનિક જળ સંસાધનોનું સહભાગી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું. તેમની સ્થિતિ હાલ કેવી છે તે તપાસાયું. તેમના સંચાલન અને નિભાવ માટે ભેદભાવવિહીન વ્યવસ્થા ઊભી કરવાના પ્રયાસના ભાગરૂપે આ કામ કરાયું. તમામ ત્રણ તાલુકામાં તળાવો, પાઈપલાઈન, ટ્યુબવેલ કે હેન્ડ પંપ છે પણ પાણી પુરવઠો તૂટક તૂટક અને અનિયમિત છે અથવા પાણી ખારું છે. બાગાયતી ખેતી માટે છેલ્લાં ૪ વર્ષમાં પ્રોત્સાહન અપાયું છે કે જેથી દલિત અને આદિવાસી પરિવારો માટે ઘાસચારાની સલામતી ઊભી થાય. ચાલુ વર્ષ દરમ્યાન બાલોતરા, ફલૌદી અને સિંદરી તાલુકામાં નવા ૫૯ પરિવારોને સહભાગી પ્રક્રિયા દ્વારા ઓળખી કઢાયા અને તેમનાં ખેતરોમાં વાવણી કરવામાં આવી. પરિવારની મહિલાના નામે જમીનના એ ટુકડાની નોંધણી થાય એના ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો.

છેવાડાના પરિવારોમાં આરોગ્ય અસહાયતા ઊભી કરનારું મોટું કારણ હોય છે. સ્વૈચ્છિક સામુદાયિક આરોગ્ય કાર્યકર તરીકે ૮૨ મહિલાઓ નક્કી કરાઈ અને તેમને આંગણવાડી સાથે જોડાઈ. તેમના પ્રયાસોને પરિણામે ૫૬ બાળકો અને ધાત્રી માતાઓનો આંગણવાડી સાથે સંપર્ક

થયો અને એક ગામમાં ૪ સંસ્થાગત પ્રસૂતિઓ કરાવાઈ. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં ચોમાસા પછી તરત જ પ્રદૂષિત પાણીની વપરાશને લીધે રોગચાળો ફેલાયો હતો. પાણીના પરીક્ષણની કિટના ઉપયોગ અંગે એવાં ૧૯ ગામોની ૩૦ મહિલા નેતાઓને તા.૭-૬-૨૦૧૧ના રોજ તાલીમ અપાઈ કે જે ગામોમાં પીવાના પાણીની ભારે તંગી હતી.

આપત્તિનો સામનો કરી શકે તેવા સલામત બાંધકામની ટેકનોલોજીનું નિદર્શન કરવા માટે દલિત વસ્તીમાં ૯ મકાનો માટી અને ફેરો સિમેન્ટની ઈંટોથી બાંધવામાં આવી રહ્યાં છે. ડેવલપમેન્ટ ઓલ્ટરનેટિવ્ઝ અને વિજ્ઞાન તથા ટેકનોલોજી વિભાગના સહયોગમાં બાડમેર જિલ્લાના ચાવા ગામને મહિલા કડિયા તૈયાર કરવા માટે પસંદ કરાયું અને ૨૦ દિવસના મોડ્યુલ દ્વારા તાલીમ આપવાનું નક્કી કરાયું કે જેનો એક દોર પૂરો થયો છે.

મે-૨૦૧૧માં 'આપત્તિના જોખમ ઘટાડા માટે રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં સામુદાયિક ક્ષમતામાં વધારો' એ પરિયોજનાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું. તે આપત્તિ સંચાલન અને વિકાસલક્ષી આયોજનના નિષ્ણાત અને ગ્રામ વિકાસના વિશેષજ્ઞ દ્વારા હાથ ધરાયું. મૂલ્યાંકનનાં તારણો એમ જણાવે છે કે આ પરિયોજનાએ નાની રીતે પણ એમ એવો વારસો ઊભો કર્યો છે કે જે હાલના તબક્કે બંધ કરી શકાય નહિ. આમાંની ઘણી બધી પ્રવૃત્તિઓની શક્તિ દેખીતી રીતે જ ખૂબ ઊંચી છે. સહભાગી બિન-સરકારી સંગઠનો અને સમુદાયોએ પણ એમ જ જણાવ્યું હતું. મૂલ્યાંકનકારોએ એમ પણ ભલામણ કરી કે નવતર પ્રયોગોનું યોગ્ય રીતે દસ્તાવેજીકરણ થવું જોઈએ અને તેમનો પ્રચાર-પ્રસાર પણ થવો જોઈએ. ઉપરાંત દુકાળ અને દલિતોના સંદર્ભમાં આપત્તિ જોખમ ઘટાડા માટે જે અન્ય માહિતી અને જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થયાં હોય તેનો પણ પ્રચાર-પ્રસાર થવો જોઈએ.

એક્શનએઈડ, કેર, સીઆરએસ અને ઓક્સફામ જીબી એમ ચાર આંતરરાષ્ટ્રીય માનવતાવાદી સંસ્થાઓએ ગુજરાતમાં ૨૦૦૬માં ઈન્ટર એજન્સી ગ્રૂપ શરૂ કર્યું હતું. આ સંસ્થાઓએ સામૂહિક પ્રયાસો દ્વારા એક વિભાવનાપત્ર તૈયાર કરાયો હતો અને ગુજરાતમાં આપત્તિના સામના માટેની તૈયારી સુધારવા માટે સહિયારી રીતે કામ કરવાના એક ચાર્ટર પર સહીઓ કરવામાં આવી હતી. પ્રવૃત્તિલક્ષી યોજના અને અંદાજપત્રને આખરી ઓપ અપાયો અને સચિવાલય માટેની વ્યવસ્થા કરાઈ. ૨૦૦૯ સુધીમાં મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિઓ પૂરી કરાઈ અને એ પ્રયાસ માટે મુસીબત ઊભી થઈ કારણ કે ચારમાંથી ત્રણ જૂથને ફરી સક્રિય બનાવવા માટેની શક્યતાઓ તપાસવા એક મીટિંગનું આયોજન કરાયું. તેનો હેતુ ૨૦૦૬-૦૯ દરમિયાન ગ્રૂપ દ્વારા કરાયેલી પ્રવૃત્તિઓ વિશે સભ્યોને જાણકારી આપવાનો અને નવેસરથી એ પ્રક્રિયા ફરીથી શરૂ કરવા ચર્ચા કરવાનો હતો.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૦૭૯-૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૯૬ ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: sie@unnati.org વેબસાઈટ: www.unnati.org
કેન્દ્રીય કાર્યાલય: ૬૫૦, રાધાકૃષ્ણપુરમ, લહેરિયા રિસોર્ટની નજીક, ચોપાસની-પાલ બાય-પાસ લિક રોડ, જોધપુર-૩૪૨૦૦૮, રાજસ્થાન.
ફોન: ૦૨૯૧-૩૨૦૪૬૧૮ ઈ-મેલ: jodhpur_unnati@unnati.org

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, 'ઉન્નતિ'.

મુદ્રણ: બંસીધર ઓફસેટ, અમદાવાદ. ફોન: ૯૮૨૫૩૫૩૯૬૭

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.